



אות

כתב עת לספרות ולתיאוריה

04 גיליון
2014 קיץ

עורכים מיכאל גלזמן, מיכל ארבל, אורי ש. כהן
המערכת אבנר הולצמן, חנה נוה, מנחם פרי, חנה קרונפלד, עוזי שביט
רכזי המערכת חן אדלסבורג, נדב ליניאל
עריכת טקסט דינה הורביץ
עריכה גרפית מיכל סמו־קובץ ויעל ביבר, המשרד לעיצוב גרפי באוניברסיטת תל־אביב

על העטיפה: חיילים בשוחות, מלחמת יום הכיפורים, סני 1973 (אוסף התצלומים הלאומי, מחלקת צילומים,
לשכת העיתונות הממשלתית)

כל הזכויות לפרסום הסיפור "ברמן, למה עשית לי את זה?" שמורות לאמנון דנקר, לדודו גבע ולהוצאת מודן

ot.kipp@gmail.com

© 2014 כל הזכויות שמורות למערכת אות, מרכז קיפ, בניין רוזנברג, אוניברסיטת תל־אביב, תל־אביב 6997801

הוצאת הקיבוץ המאוחד

נדפס ברפוס אליניר

”לא בגדתי“:
אורי אילן, משה דיין
ותפיסת השבי בתרבות המלחמה העברית

אורי ש. כהן

א

ב־13 בינואר 1955, במוצאי היום שבו נמצא תלוי בכלא ברמשק, הועברה גופתו של אורי אילן לישראל ולמחרת הוא הובא למנוחות בבית העלמין בקיבוץ גן שמואל. אורי אילן וארבעת חבריו לחוליה נפלו בשבי הסורי ב־8 בדצמבר 1954, בפעולה שגרתית שבמסגרתה נדרשו החיילים להחליף סוללה במכשיר האזנה ברמת הגולן. הסורים נבהלו ככל הנראה מהתאבדותו של אורי אילן, הזעיקו את נציג האו”ם, ולאחר שהלה אישר שלא נמצאו על הגופה סימני אלימות, העבירו אותה לישראל עוד באותו היום. משה דיין הגיע לקבל את פני הגופה בגבול, ולמחרת נשא דברים על הקבר.

בגופו, אורי אילן תפס מקום מרכזי בחברה הישראלית של שנות החמישים. הוא היה שייך לאליטה התרבותית: אמו הייתה פייגה אילנית, נכדתו של הרב שמעון שקופ וחברה בכנסת הראשונה מטעם מפ"ם, והוא גדל בקיבוץ "השומר הצעיר", גן שמואל. הוא אובחן כבעל כושר לקוי ונלחם על גיוסו לשירות קרבי, והיה חייל גולני לא טיפוסי שהשתתפותו בפעולה הייתה עבורו תגמול, "צ'ופר" שהוענק לו ולשני חיילים מהצנחנים, ג'קי לינד וגד קסטלניץ. כפי שידוע כיום, הפעולה לא תוכננה לפרטיה ולא אושרה כלל בממשלה, והחיילים לא תודרכו כראוי. סגן מאיר מוזס, איש חטיבת גולני, היה החייל הבכיר בכוח, אך הפיקוד היה בידי סמל מאיר יעקבי מיחידה 101, שמפקדיו סמכו עליו "בעיניים עצומות". כשהועברה גופתו של אורי אילן לישראל נמצא עליה פתק ובו מנוקבות המילים "חפשו בבגדים צואתי אורי". לאחר חיפוש נמצאו עשרה פתקים, אך רובם הוסתרו מההורים ומהציבור עד שנמצאו בגנוז "אמ"ן והועברו לארכיון אורי אילן באוניברסיטת בראיילן. אחד מהם צוטט, בחלקו, בהספרו של דיין על קברו של אורי אילן: "לא בגדתי. התאבדתי".¹ מה שלא פורסם בזמנו הוא שבשבעה מהפתקים הופיעו דרישות שונות לנקמה.²

אורי אילן ומעשה ההתאבדות שלו – ובייחוד האמירה "לא בגדתי" – היו בתוך זמן קצר לפיגורה תרבותית עקרונית המייצגת את האתוס הראוי של החייל הבוחר להקריב את עצמו. אפשר שיש טעם לשאול מדוע מעשה התאבדות בנסיבות שלחייל לא הייתה כל שליטה עליהן, פרט לאפשרות למות, היה למופת, לאתוס שעליו חנכו ועדיין מחנכים דורות של לוחמים; תשובה אחת היא שבמעשה זה היה משום הגשמה של תודעה ביטחונית מסוימת, "נוסח ביטחוני" בתרבות שנציגיה וראשי דובריה היו נתן אלתרמן ומשה דיין. וכפי שנראה בהמשך, "נוסח ביטחוני" זה היה ביטוי של תרבות צבאית שאינה זו של צבא סדיר אלא של מיליציה, של כוח לא ממלכתי ופחות מאורגן – כמו, למשל, הפלמ"ח.

אורי אילן היה חייל סדיר בצבא סדיר, ונפילה בשבי היא אפשרות לגיטימית המוגנת בחקיקה הבינלאומית.³ אולם המעשה שלו הובן ונשפט לא בשמם של ערכים של צבא ריבוני אלא בשם ערכיה של מיליציה, בשל החלת הנורמות של הפלמ"ח ושל שלב המלחמה הראשון בתש"ח על צבא סדיר הלוחם בצבאות סדירים. על פי נורמות אלה, עדיף למות מאשר ליפול בידיהם של הערבים. השלכות המעשה של אורי אילן וכוחו הסימבולי בתרבות הישראלית הצעירה חרגו הרבה מעבר לזמן האירוע ולנסיבותיו. כפי שאבקש להראות במאמר זה, תפיסתו הצבאית של דיין בינואר 1955, המשתקפת בהספר שנשא בהלווייתו של אורי אילן, רלוונטית לא רק להבנת תרבות המלחמה בישראל של שנות החמישים אלא גם להבנת אירועי מלחמת יום הכיפורים. יתרה מזאת, בדבריו של דיין טמונה הליכה של הקונספציה שכשלה במלחמת יום הכיפורים. דומה שהכישלון במלחמה זו נבע במידה רבה מכך שהחיילים נתפסו במונחים

1. תוכנם של הפתקים פורסם במלואו כעבור כחמישים שנה, וראו זאב ח' ארליך ומשה רום, "אורי אילן – מסר נוסף בפתקים", הארץ, 12 בינואר 2005. ראו גם ג'ודי באומל, "צוואתו של אורי אילן", עיונים בתקומת ישראל, 15, 2005, עמ' 217-218.

2. וראו באומל, שם.

3. Renée de Nevers, "The Geneva Conventions and New Wars", *Political Science Quarterly*, 121:3, 2006, pp. 369-395; Arnold Krammer, *Prisoners of War: A Reference Book*, Praeger, Westport 2008, pp. 122-164



שבויים, תעלת סואץ, מלחמת יום הכיפורים, 1973 (צילום: מיכה בריעם).

שהתאימו לחודשיה הראשונים של מלחמת תש"ח אך כבר בסופה היו אנכרוניסטיים. הערכה זו, שהייתה בה גם לא מעט גזענות כלפי הערבים, הביאה להנחה שגם אם הצבא יופתע, החיילים יילחמו על כל מעוז, כפי שאנשי נגבה נלחמו על יישובם, ובין כך וכך "נשבור להם את העצמות", כפי שאמר הרמטכ"ל דוד אלעזר, דדו, בשידור חי לאומה בעוד התקפת-הנגד נכשלת.⁴

דיין, שליווה את תהליך בניית הכוח הצבאי היהודי מראשיתו, הוא האחראי הראשי להפצת התודעה הכוזבת הזאת. היו לו כמובן שותפים אינספור, אבל הוא שעמד בראש הצבא מסוף שנת 1953 ועד שנת 1958 ואף כיהן כשר הביטחון במשך שבע שנים רצופות, בשנים 1967-1974. הקונספציה, אגב, הוכיחה את עצמה: החיילים כאריות גברו, ומבחינה צבאית המלחמה הסתיימה בניצחון מזהיר. אבל הניצחון התבסס בעיקר על גבורת החיילים ותושייתם, ואילו ההנחה שהחיילים והציבור יהיו מוכנים לקבל את קורבנות התפיסה הזאת כשלה. הציבור הבין שבניו שילמו את מחיר התפיסה המוגבלת והמיליציונית של דיין ושל צמרת הצבא, שנשלטה בידי יוצאי הפלמ"ח.

מאמר זה יציב את ההספד של דיין על הקבר הפתוח של אורי אילן כרגע מפתח בעיצובה של תפיסת המוות והשבוי בישראל של שנות החמישים. ברגע שבו נדרשה הכרעה

4. במונחים אחרים תיאר ההיסטוריון הצבאי אורי מילשטיין את הכשל הזה כ"תרבות של טרור", "שיטת הזבנג וגמרנו" של צה"ל, וראו אורי מילשטיין, "ועדת אגרנט", 48750: מומנטים ביקורתיים בתולדות מדינה ישראל, מכון ון ליר והקיבוץ המאוחד, ירושלים 1999, עמ' 250-241.

בין תפיסת השבי והנקמה של המיליציה ובין זו של הצבא הסדיר חשף ההספר את השקפותיו המיליציוניות של דיין ואת הזיקה בינו ובין המחשבה הפואטית של אלתרמן. מה שנחשף בהספר יותר מכול הוא הקשר בין הגוף החשוף לדברי האומה, מעצבי הקונספציה שעתידה להיכשל במלחמת יום הכיפורים.

ב

התאבדותו של אורי אילן התקבלה בהפתעה בציבור הישראלי. לפי תגובתו הראשונה של דובר צה"ל, ההתאבדות הייתה "תמוהה שהרי התאבד אחרי שועדת שביתת-הנשק צייתה על הסורים לשחרר את החיילים הישראלים וגאולתם היתה, איפוא, קרובה", ו"בהזדמנויות אחרות תמכו הסורים באמנת ג'נבה".⁵ למחרת, כאמור, ב-14 בינואר 1955, הובא אורי אילן לקבורה בנוכחות קהל רב, והתגובות בעיתונות היו רוויות פאתוס. בעל המשמר, לדוגמה, נכתב: "בין המלווים ניכרו חברות הקיבוץ, אשר סינוריהן הלבנים הוכיחו שאך זה עתה יצאו מבתי הילדים ללוות את אורי, שחונך על ברכיהן".⁶ על קברו הפתוח של אורי אילן נשא דיין את הדברים הבאים:

צבא הגנה לישראל מרכין את דגלו לפני אורי אילן ז"ל.

בכל עת שירותו בצבא ראה אורי אילן את חובתו לא רק בתקנות הכתובות. הוא ראה כחובתו להתנדב ולשאת בתפקידי הביטחון עד קצה גבול יכולתו ויותר מכך. אין הצבא יכול להבטיח חיים לחייליו. חיי החיילים הם המבטיחים את חיי העם. אין הצבא יכול להבטיח שלוה לחייליו, אף בימי שלום. פעולות החיילים הן הנותנות את השלום לעם.

החייל בן ה-19, אורי אילן, נשא על גופו הצעיר ובכוח רצונו הנחוש את משימת הביטחון של עמו, עד אשר הגיע לגבול יכולתו ואז גבר רצונו על גופו. אורי בא עד קצה דרכו. על גוויתו הקרה, החוזרת למולדת, היתה צמודה פתקה ובה זעקתו האחרונה – "לא בגדתי!"

דגל הצבא מורכן לפניך – החייל העברי אורי אילן.⁷

הטון האינטימי של ההספר משקף תפיסה שאלתרמן היה מנסחה הראשי וביטויה העיקרי הוא איחוד המוות הקטן (המיני) והמוות הגדול (הביטחוני). "עוד אבוא אל ספך בשפתים פכות", כתב אלתרמן, שספרו כוכבים בחוץ ראה אור ב-1938, בעיצומם של מאורעות 1936-1939.⁸ ספר זה של אלתרמן, יחד עם שירי "הטור השביעי" והפזמונים שכתב, עיצבו תמונת עולם

5. דוד שלי, "החזרה גוויית אורי אילן שנמצא תלוי בכלא דמשק", דבר, 14 בינואר 1955, עמ' 1.
6. "אורי אילן – למנוחות", על המשמר, 16 בינואר 1955, עמ' 4.
7. http://www.zanhanim.org.il/info/n_resume.aspx?id=339. מלבד דיין ספר לאילן גם שמחה פלפן, שעתיד להיות "ההיסטוריון החדש" הראשון, וראו Simha Flapan, *The Birth of Israel: Myths and Realities*, Pantheon Books, London 1987
8. נתן אלתרמן, שירים שמכבר, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1972, עמ' 56.

שכללה גם את תפיסת הביטחון של היישוב והיא מבטאת את תמונת עולמם האינטימית של אלה שהוציאו את "הנוסח הביטחוני" מן הספרות אל הפועל. אפשר אפוא לחשוב על דיין כעל מופע של התפיסה הספרותית הזאת באישיות ציבורית מסוכסכת שתפיסת השבי והמלחמה שלה ראשיתה בימי טרום המדינה והיא נוגעת בלב הקונספציה שהביאה למלחמת יום הכיפורים. כידוע, לכוכבים בחוץ הייתה השפעה עצומה על דור מלחמת תש"ח, אולם הסיבות לכך אינן ברורות. אל מול הקריאה בו כביטוי לפואטיקה סימבוליסטית, הנמנעת מן הכאן ועכשיו ומציעה שחרור מהם, אפשר לחשוב עליו במונחים של אפקט, של ההשפעה הכוללת של הקריאה בו, וככזה הוא מייצר אפקט של אינטימיות זרה ששיאה הוא במוות, בייחוד מוות לרגלי האישה והאומה. ניתן אפוא לראות בו ספר המייצר עולם פנימי שהיה התשתית להתגבשות התפיסה בדבר היות אדם (גבר) עברי במלחמה. ובסופו של דבר, בין האישה ככוכבים בחוץ ובין הנערה בספרות הפלמ"ח ואף בספרות של שנות החמישים אין כמעט הברדל, בייחוד בזיקתן לגבר הצועד אל גבורתו. במהלך הפואטי מכוכבים בחוץ (1938) דרך שמחת עניים (1941) מלמד אלתרמן את התרבות העברית למות ולשאוף נקם; בשירי מכות מצרים (1944) מלמד אלתרמן את התרבות העברית להרוג ולנקום בנפש יפה.⁹ על שירי מכות מצרים כתבה לאה גולדברג: "[...] דברים כאלה על הנושא שאנחנו מרכים כל כך לדבר בו היום 'הנקמה וכו' לא נאמרו עדיין בשירה העברית", וזו "השירה האקטואלית ביותר כי היא נושאת גורל בתוכה, גורל הדור הזה החייב התחייבות מוסרית להיות אכזר, והיודע, כי האכזריות אינה המידה הנעלה ביותר של המוסר".¹⁰

הטקסט שנשא דיין על קברו של אורי אילן עשיר למדי וספרותי ביותר, ותבניתו הפואטית העקרונית היא תבנית אלתרמנית מובהקת. המבנה הצורני של ההספד מבוסס על שמו של אורי אילן, המופעל באמצעות הדהוד ספרותי המבקש לייצר מיתוס. ארבע פעמים, כמעט באנפורה, חוזר דיין על השם המלא "אורי אילן", אך לקראת סיום ההספד השם נעשה פשוט ל"אורי", אורי שנוגד מהים, אורי מהוא הלך בשדות של משה שמיר, שהיה לפרקי אליק. אלה הם "פרקי אורי": "אורי בא עד קצה דרכו" אומר דיין בשורה אלתרמנית מובהקת הקושרת מהלך שלם בספרות העברית, משירו של אלתרמן "האם השלישית" דרך מותו של אורי בהוא הלך בשדות ועד דברי ההספד של דיין עצמו, המכיר היטב את המסורת הספרותית הזאת ומשתמש בה כדי להוליך את אורי אילן אל הסוף, אל המימוש המלא של החייל העברי: גופה.¹¹

9. על ספריו אלה של אלתרמן ועל הקשר בין הפואטי ללאומי ראו חנן חבר, פתאום מראה המלחמה: לאומיות ואלמות בשירה העברית בשנות ה-40, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2001, עמ' 64-110. נראה לי מובן מאליו שאין לקבל את התזה של דן לאור לפיה כוכבים בחוץ הוא "אמנות לשם אמנות", לעומת הכניסה אל ההיסטוריה בשמחת עניים, וראו דן לאור, אלתרמן, עם עובד, תל-אביב 2013, עמ' 251.
10. עדה גראנט ואלה גולדברג, "יומן ספרותי", משמר, 21 בינואר 1944. למעשה גולדברג מסכמת כאן את הדיון שהחל עם פרוץ מלחמת העולם השנייה במאמר הידוע "על אותו הנושא עצמו", השומר הצעיר, דפים לספרות, 34, 8 בספטמבר 1939, עמ' 9-10.
11. משה שמיר, הוא הלך בשדות, ספרית פועלים, מרחביה 1947; הנ"ל, במו ידיו, ספרית פועלים, מרחביה 1951. שני הרומנים הם מהנחקרים ביותר בספרות העברית ואין אפשרות להזכיר את כל המחקרים הרנים בהם. לסיכום מקיף ולקריאה על המוזכזם של אורי, המגשים את עצמו בגופה המרוטשת של אורי המת-החי, ראו מיכאל גלזמן, הגוף הציוני: לאומיות, מגדר ומיניות

המילים המסיימות את ההספד, "החייל העברי אורי אילן", מעלות את השאלה מיהו "החייל העברי", מדוע מכנים אותו כך ומדוע הוא מוטל מת – שאלות שדיין היה ער להן היטב בעת ניסוח ההספד המכוון לסינתזה של שתי תרבויות המלחמה העברית, זו של הצבא הסדיר מחד גיסא וזו של המיליציה מאידך גיסא. גופתו של אורי אילן היא נקודת הקצה הפרדיגמטית של הסינתזה הזאת, האלתרמנית באופיה, בין הסדירות של החייל העברי לאי-הסדירות של הפלמ"חניק, גיבור מלחמת השחרור, פורע הסדר; בין המשטור לבין הדחף האלים, העודף, הכובש. ובניגוד להנחה הרווחת, הביטוי "החייל העברי" נקשר בבירור לחיילים היהודים בני היישוב ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה. האחרים, שנשארו בארץ והתארגנו כדי להגן עליה, זוהו עם הפלמ"ח. הסינתזה ביניהם היא הצבא שנועד להגן על המדינה שקמה, צבא ההגנה.¹² צירוף המילים "לא בגדתי" הוא לב-לבו של ההספד הזה, ו"זעקתו האחרונה" של אורי אילן נכנסה אל ההווה הישראלית ונותרה בה עד היום.¹³ כוחו של צירוף המילים נובע בין השאר משלושת הקולות הנשמעים בו, כשכל קול משנה אותו כמעט. המילים שנוקבו באחד הפתקים שאורי אילן הכמין בגופו ובבגדיו הן גם אלה המופיעות בשירו של חיים גורי, "הנה מוטלות גופותינו", שראה אור לראשונה בכתב העת עיתים ב-19 במאוס 1948 והיה לאחד הטקסטים המשפיעים ביותר של הפלמ"ח ותרבותו הצבאית.¹⁴ הבית האניגמטי בשיר, שבו גופות הל"ה מכריזות "לא בגדנו", חושף את הפרוורטיות שבתשוקה למוות, אותה תשוקה שהשיר מקדש:

לֹא בְגַדְנוּ. רֵאֵה, נִשְׁקָנוּ צְמוּד וּמְרֻקָן כְּדוֹרִים, אֲשֶׁפְתָנוּ רִיקָה.
הוא זוכר מְלוֹתֵינוּ עַד תָּם. עוֹד קָנְיוּ לוֹהֵטִים
וְדָמְנוּ מְתוֹ בְּשִׁבְלִים שְׁעַל־שְׁעַל.
עֲשִׂינוּ כְּכֹל שְׁנוּכֵל, עַד נִפֵּל הָאֲחֵרוֹן וְלֹא קָם.
הָאֲמָנָם נֶאֱשָׁם אִם נוֹתְרָנוּ עִם עֶרֶב מְתִים
וּשְׁפָתֵינוּ צְמוּדוֹת אֶל אֲדַמַּת הַסְּלָעִים הַקָּשָׁה?¹⁵

- בספרות העברית החדשה, סדרת מגדרים, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2007, עמ' 182-208; Shai Ginsburg, "Between Myth and History: Moshe Shamir's *He Walked in the Fields*", in Yasir Suleiman and Ibrahim Muhawi (eds.), *Literature and Nation in the Middle East*, Edinburgh University Press, Edinburgh 2006, pp. 110-127.
12. על מקורות השם "צבא ההגנה לישראל" ראו זהבה אוסטפלד, צבא נולד: שלבים עיקריים בבניית הצבא בהנהגתו של בן-גוריון, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב 1994, עמ' 116-113. ואולם, אוסטפלד מחמיצה את העיקר, והוא שהשם "צבא ההגנה" אינו זהה ל"צבא ההגנה לישראל". צירוף המילים "צבא ההגנה" מבטא את התייחסותו של הצבא לעצמו כרצועת הקמת המדינה, כפי שעולה למשל מכרוז שפרסמה "ההגנה" עם הקמת המדינה: "ביום הכרזת המדינה נתונים כל שטחי מדינת ישראל ממטולה ועד מרחקי הנגב תחת שלטונו של צבא-ההגנה" (דבר, 17 במאי 1948, עמ' 1).
13. דוגמא מקרית לכך יש במאמר של עוזי וייל התוהה מדוע הצגת מין בתקשורת נחשבת "לא יפה", בניגוד להצגת גופה שבין אצבעותיה תחוב פתק "לא בגדתי", וראו עוזי וייל, "ארבע מחשבות על יופי", סופהשבוע, מגזין, 14 בפברואר 2014.
14. ראו דן מירון, מול האח השותק: עיונים בשירת מלחמת העצמאות, הוצאת האוניברסיטה הפתוחה וכתר, תל-אביב וירושלים 1992, עמ' 199-234.
15. חיים גורי, "הנה מוטלות גופותינו", פרחי אש, ספרית פועלים, מרחביה 1949, עמ' 77-78.

אורי אילן מפנה אל עצמו את המילים של מחלקת ההר ובתוך כך נוטל על עצמו את העול שאצל גורי נושאים בו כל הלוחמים יחד: מ"לא בגדנו" ל"לא בגדתי". על פי דיווחי רדיו דמשק בעברית, המעבר מצורת הרבים לצורת היחיד נחרט גם על קיר תאו: "אנו בגדנו, אני לא בגדתי".¹⁶ משפט אניגמטי זה מכווון ככל הנראה לכך שעצם הכניעה הראשונה לצבא הסורי, אי-הלחימה עד מוות, היא בגידה, הרבה לפני הבגידה הכרוכה בחשיפת מידע, שממנה גאל אורי אילן את עצמו בהתאבדותו. הרעיון שאי-בגידה דורשת הוכחה הוא ההישג הגדול של האידיאולוגיה: הנחת האשמה של החי ומיקום ההוכחה לחפות בגופה עצמה. בשיר של גורי, אנשי הל"ה שואלים אם יואשמו גם כמותם-שלהם, והשורה "הַאֲמַנְם נֶאֱשָׁם אִם נִוְתַרְנוּ עִם עֶרְב מְתִים" נוגעת באבן השתייה של הרעיון: אשם מי שחי ואשם מי שמת, ותמיד יהיה מי שיחשוד.¹⁷ ההספד נועד אפוא לזכות את המת מאשמה שאיש – פרט למת – אינו משמיע. אכן, כשקוראים כך את ההספד, ההיגיון הרטורי מתבהר: זהו נאום הגנה על הגופה מפני אשמה. כל גופה צריכה שיהיה לה נאום הגנה כזה, כפי שכתב אלתרמן ב"דרך דרך נתיבה": "רַק הַמֵּת כֵּן, דֶּרֶךְ, דֶּרֶךְ / לֹא יָשׁוּב מִמֶּךָ בּוֹגֵד".¹⁸ הגישה לפיה רק המת, אולי, אינו חשוד כבוגד, היא המצויה בלב תפיסת המלחמה של דיין.¹⁹

אולם דיין מצטט את דבריו של אורי אילן בשתי השמטות חשובות. ראשית, הוא משמיט את עובדת קיומם של שאר הפתקים שנמצאו, ובהם דרישות לנקמה ובקשה להיקבר ליד גבי ואלד, ניצול שואה מגן שמואל שנהרג או נרצח באזור בית גוברין, כשנה לפני שאורי אילן נפל בשבי הסורי.²⁰ שנית, הוא משמיט את המילה "התאבדתי". למעשה, דיין עושה כל שביכולתו כדי לטשטש את הפרט הזה. מובן שאי אפשר להכחיש את נוכחותו של הגוף המת, אבל העמדת מותו של אורי אילן כהעלאת קורבן – רצויה, ראויה ונכונה – הופכת את ההתאבדות לפרט כמעט שולי, אפילו טכני, במעשה הקורבן. האזכור מפנה כמובן אל שיירת הל"ה ואל קרבות הגבורה על גוש עציון ומתעלם מהשתיקה האופפת את כניעת הגוש, שהייתה ככל הנראה אחת הפעולות הראשונות של מדינת ישראל.²¹ לכניעת הגוש יש חשיבות רבה לענייננו כיוון שהיא מגלמת את ההבדל שבין שני סוגי המלחמה הנאבקים על משמעות גופתו של אורי אילן – המלחמה הלא-סדירה, שבה נפילה בשבי אינה אפשרית, והמלחמה הסדירה, שבה השבי הוא אפשרות מקובלת המוסדרת באמנות בינלאומיות ובחוקי המדינות. הטבח בכפר עציון והכניעה המסודרת של שארית הגוש, הנפילה בשבי והחזרה – כל אלה

16. בשידור רדיו זה יוחסה ההתאבדות לרפיפות עצביו של אורי אילן, וראו "ארבעה שבויי-דמשק מוסרים דרישות שלום למשפחותיהם", דבר, 16 בינואר 1955, עמ' 1.
17. דן מירון, עוול, אפיק, תל-אביב 2013, עמ' 118-119.
18. השיר הופיע בלוח הארץ הראשון בשנת 1942, וראו לאור, אלתרמן, לעיל הערה 9, עמ' 262.
19. זו גם הגישה העומדת בלב שירו של אלתרמן "אורי אילן: שנה לנפלו בכלא דמשק", המסביר שהמת " [...] גֵּבֶר / עַל חַיֵּי שְׂאֵהָב אֶהְבֶּם", כמצופה ממנו; השיר נדפס ב-6 בינואר 1956 בעיתון דבר, במדור "הטור השביעי". עוד על שירו של אלתרמן ראו בהמשך, עמ' 220-221.
20. גופתו של גבי ואלד, ועליה ככל הנראה סימני התעללות והוצאה להורג, נמצאה ב-16 בדצמבר 1953, וראו באומל, "צוואתו של אורי אילן", לעיל הערה 1, עמ' 216.
21. ראו יצחק לוי (לויצה), תשעה קבין: ירושלים בקרבות מלחמת העצמאות, בעריכת יגאל עילם, מערכות, תל-אביב 1986; אברהם טרינין, מעוז עציין: עדות המערכה, מערכות, תל-אביב 1949, עמ' 109.

הם שני חלקיו של סיפור שהמדינה בחרה להעצים באמצעותם את אי-האפשרות של הכניעה, את ההיבט הלא-סדיר של הלחימה.²²

ג

אורי אילן הוא פיגורה של תרבות המלחמה הישראלית. יותר משפירטי סיפורו ניכרים בסיפורים אחרים, ניכרים בהם קווי המתאר שלו, על מה שהם מבליטים, מצניעים ומכחישים. דיין וההספד שנשא עם השבת הגופה הם חלק חשוב בעיצוב הסיפור המאיר את התמונה הנפשית של ישראל בשנות החמישים ביחסה למלחמה, להשתתפות בה ולקורבן הנדרש במהלכה. ניתן לטעון, במידת-מה של ספקולטיביות, כי האופן שבו נתפסה גופתו של אורי אילן עם שובו מהשבי מאיר את האופן שבו דיין ושכבת הפיקוד הבכירה של הצבא במלחמת יום הכיפורים תפסו את החיילים החיים ואת אפשרות מותם. דומה שבמלחמת יום הכיפורים דיין היה עדיין שבוי – אף על פי שחלפו כמעט שני עשורים – בתפיסה שעוצבה בשנות החמישים וגולמה בהספד על אורי אילן. מה שדיין מצא בפתקים שהוסתרו על גופתו של אורי אילן ובבגדיו הוא ציפה למצוא במעוזים כשסירב לתת פקודת כניעה. תפיסה זו היא-היא הקונספציה האמיתית שבבסיס ההצלחה (הצבאית) והכישלון (הצבאי) של מלחמת יום הכיפורים.

תפיסה זו הייתה משותפת לדיין ולפיקוד העליון כולו, שתרבות המלחמה שלו עוצבה בתש"ח. במטכ"ל של מלחמת יום הכיפורים היה רוב מוחץ למפקדים שהפלמ"ח היה בית גידולם. אפילו ישראל טל, שהחל את דרכו בצבא הבריטי, טען שאת יסודות קרב התנועה למד מנחום אריאלי בעת ההתקפה על בית החרושת לקרח ביאזור.²³ מאז 1964 עמדו בראש הצבא יוצאי הפלמ"ח, תחילה רבין ואחריו בר-לב ודרו, וזה הצבא שלא היה מוכן למלחמה וכשל בהבנתה. כאמור, הקונספציה אכן הוכיחה את עצמה – גבורת החיילים, הרבה יותר מתבונת המפקדים, היא שחוללה את הניצחון הצבאי ב-1973, אך היא גם הביאה לכך שהניצחון נתפס בציבור כתבוסה וככישלון. טעמה המר של התבוסה נבע לא מהתוצאה הצבאית, שבסוף המלחמה העידה בבירור על ניצחון, אלא מכך שצבא סדיר נאלץ להישען על עקרונות של מיליציה, על גבורת החיילים במצב שבו ארגון הצבא הסדיר כשל לחלוטין, החל ממוכנותם של מחסני החירום ועד יחסי הכוחות הטכנולוגיים בטילי נ"מ ונ"ט, לוחמה אלקטרונית ושילוב הכוחות הלוחמים.²⁴ השינוי שיצרה מלחמת יום הכיפורים, ותוצאות המחאה שהתעוררה בעקבותיה, לא

22. האירועים במסדה ובשער הגולן מאירים את שאלת הבגידה מזווית אחרת; ההאשמות נגד התושבים הועלו בין היתר בעלון הפלמ"ח, וראו אסף אגין, "נטישה – פרשת עמידתם ונפילתם של שער הגולן ומסדה במלחמת העצמאות", בתוך דני הררי (עורך), חומת מגן: שמונים שנה לארגון ההגנה, עלי זית וחרב, כרך ד, המרכז לתולדות כוח המגן – ה"הגנה" ע"ש ישראל גלילי, רמת אפעל 2002, עמ' 205–272.

23. מרדכי בריאון ופנחס גינוסר (מראיינים), "ראיונות עם אלוף (מיל) ישראל טל", עיונים בתקומת ישראל, 10, 2000, עמ' 32.

24. אין שום דרך לעשות צדק עם המסה ההולכת וגוברת של ההיסטוריה הצבאית הנדרשת לנושאים אלה. המסקנות המובאות כאן נובעות מקריאה במחקרים על מלחמת יום הכיפורים ובהיסטוריה צבאית בכלל, וראו, למשל, אורי בריינסוף, הצופה שנרדם: הפתעת יום הכיפורים ומקורותיה,

היו במדיניות אלא בהגנה על החיילים מצד הצבא. אכן, כפי שצופה התיאוריה, האפראט הצבאי לאחר המלחמה מגיע לבסוף לנקודה שבה הוא מגן על חייליו טוב יותר מאשר על האזרחים.²⁵ גופתו של אורי אילן רודפת את תרבות המלחמה הישראלית כרוח רעה הנושאת את ביטוייה של תרבות זו במוחשיות הבלתי אפשרית של הגופה עצמה, כהגשמה של כל מה שמצוי בה בכוח – בין השאר, מה שפייטנים מפייטים בלשונם על חיים ועל מוות. הפתקים שנשרו מגופתו של אורי אילן עשו אותה לריאליזציה גרוטסקית של המת-החי, גופה הדוברת באמצעות פתקים נקובים על דפים שנתלשו מיצירת המופת של יצחק שמי נקמת האבות. אין לדעת אם אורי אילן קרא את הספר, ואם קרא, מה הבין;²⁶ שמי היה סופר שולי למדי, ויצירתו קשה להבנה. עם זאת, אין ספק שכותרת הספר השתלבה במחשבותיו של אורי אילן, שהרי הפתקים, אכן, מלאים וגדושים בקריאות לנקמה.

נקמה אינה מאפיינת תרבות של צבא סדיר, ופרשת אורי אילן מעמידה את הדברים כבהירות רבה. כך, למשל, ימים ספורים לאחר נפילת אנשי החוליה בשבי יורט מטוס סורי, ללא ידיעתו של משה שרת, ראש הממשלה דאז. בפעולה היה גם מרכיב לא מבוטל של נקמה, אך כשהועמד לפני הבררה בין מדינה פיראטית לבין מדינת חוק בחר שרת באפשרות השנייה והורה לשחרר את המטוס – וזאת על רקע ההאשמה הציבורית בהיעדר אקטיביזם, ברפיסות, ובעצם ככל המנעד המגדרי של היעדר גבריות, שרדף את שרת במהלך כהונתו.²⁷ נקמת האבות, שראה אור בירושלים בשנת תרפ"ו, לפני שהאלימות שפרצה בתרפ"ט יצרה את דפוסי הסכסוך, הוא אפוא טקסט רב-משמעות הרובץ בבסיסם של הטקסטים האחרים שנוקבו על דפיו.²⁸

סלים תמרי, סוציולוג פלסטיני, רואה ביצחק שמי את ראשון הסופרים הפלסטינים, והעובדה שכתב בעברית אינה משנה בעיניו דבר כיוון ששמי היה בן לקהילה יהודית שחיה

- זמורה-ביתן, לוד 2001; עמירם אזוב, צליחה, דביר, אור יהודה 2013.
25. Gilles Deleuze and Félix Guattari, *A Thousand Plateaus: Capitalism and Schizophrenia*, University of Minnesota Press, Minneapolis 1987, pp. 415-422
26. כמו כן, לא ידוע כיצד הגיע הספר לידיו של אורי אילן. ההשערה הסבירה ביותר היא שהקהילה היהודית בדמשק, שהייתה אחראית בין השאר לאספקת אוכל כשר לאסירים, היא שהעבירה את הספר לשבויים, וראו רום וארליך, "אורי אילן – מסר נוסף בפתקים", לעיל הערה 1. בספרו על הפרשה העלה דן מרגלית את ההשערה שאורי אילן קיבל את הספר מידי מפקד הכלא, אולם השערה זו, הנטולה כל בסיס אפשרי, היא רק אחת מן הטעויות הרבות והמגמתיות שניתן למנות בספר אוריינטיסטי זה, וראו דן מרגלית, צנחנים בכלא הסורי, מוקד, תל-אביב 1968, עמ' 12-13. נסיבות התגלגלותו של הספר לדמשק לוטות גם הן בערפל. בין ששמי עצמו הביא את הספר לדמשק ובין שהספר נשלח עם מורים מירושלים, עצם הימצאותו בדמשק והבחירה של אנשי הקהילה להביאו לשבויים הן נושא בפני עצמו, וראו רום וארליך, שם.
27. ראו על כך אצל אייל כפכפי, מלחמת ברירה: הדרך לסיני וחזרה, 1956-1957 – המאבק בין שתי אסכולות מדיניות בישראל בשנות החמישים, יד טבנקין – מכון ישראל גלילי לחקר מדיניות ההתיישבות, הביטחון והחוק, רמת אפעל 1994, עמ' 19.
28. יצחק שמי, נקמת האבות: ספור מחיי הערבים, מצפה, ירושלים תרפ"ו; הלל כהן, תרפ"ט: שנת האפס בסכסוך היהודי-ערבי, כתר, ירושלים 2013.

מאז ומעולם במרחב העות'מאני שבין סוריה למצרים.²⁹ הסיפור עצמו אכן עוסק בנקמת אנשי חברון באנשי שכם וכמנהיגיה אבו שוואריב, ששפך דמים בחגיגות נבי מוסא והרג בשגגה – שהדינמיקה הפסיכולוגית שלה דקה מאוד – את מנהיגם של אנשי חברון וברח לקהיר, שם הוא מכלה את ימיו עד שהוא חוזר לעיר האבות וספק מת ספק נרצח בה, כנקמת דם, על מפתן מערת המכפלה.

יש דרכים רבות להבין את שמי ואת יצירתו, והדרך הנוגעת לענייננו היא לראות בו חוליה המחברת בין המקום ובין התרבות העברית החדשה והזרה שמקורה באירופה.³⁰ על רקע זה ניתן לקרוא את הספר כאזהרה חמורה לציונות בשאלת השימוש בכוח. התרבות ששמי הוא חלק ממנה ועליה הוא כותב – בעברית – עבור מהגרים שבאו מאירופה, שונה מהתרבות שהם מביאים עמם, בין היתר ביחס כלפי האלימות. נקמה, על פי שמי, היא עיקרון מקודש בחברה שאינה מתייחסת בקלות ראש לאלימות ואשר רמת האלימות הקשה בה היא נמוכה למדי. בתרבות זו, השימוש בכוח קטלני מבטיח בין השאר רצף של מעשי אלימות שלא יגיע לסיומו אלא לאחר שאחד מן הצדדים יושמד.³¹ שמי מספר סיפור פלסטיני. בעולם שאפשר לספר בו סיפור כזה בעברית, הסיפור הוא מעין הסבר לא אוריינטליסטי על החברה המקומית, על המסורות שלה ועל הקשר שלה למקום, אך בעיקר הוא תמרור אזהרה מפני נקיטת אלימות. האזהרה מכוונת כאן לא כלפי האלימות הערבית אלא כלפי האלימות הציונית ותוצאותיה האפשריות.³² גם אם אי אפשר לדעת למה התכוון אורי אילן כשניקב את מסריו על הדפים הללו, אפשר וצריך לקרוא את העקבות שהשאיר אחריו במותו. הגופה כעקבה כזו היא פרוקסלית משום שהיא מבטאת בעת ובעונה אחת גם את השליטה המקסימלית על החיים אבל גם את אי-היכולת המוחלטת לשלוט במשמעותה של שליטה זו.

ד

ההספד של דיין הוא ספרותי באופיו, וכל הדברים האלה אינם מופיעים בו אלא במרומז, מתוך מאמץ לחלץ את דמות החייל העברי מתוך הגופה, אולם אי אפשר להתעלם מהאופן שבו

29. Salim Tamari, *The Mountain Against the Sea: Essays on Palestinian Society and Culture*, University of California Press, Berkeley 2009, pp. 150-166

30. ראו ברוך קימרינג ויואל שמואל מגדל, פלסטינים – עם בהיווצרותו, כתר, ירושלים 1999, עמ' 13-41; חנן חבר, הסיפור והלאום: קריאות ביקורתיות בקאנון הסיפורת העברית, רסלינג, תל-אביב 2007, עמ' 61-76.

31. Jon Elster, "Norms of Revenge", *Ethics*, 100:4, 1990, pp. 862-885; Uri Cohen, "Unravelling the Wars of 1948", *Jewish Social Studies*, 18:3, 2012, pp. 120-135

32. מבחינה זו אפשר – וצריך – לחשוב על שמי בהקשר של התרבות העות'מאנית, ועל כך כותב ע'אסן פאוזי עבודת דוקטור באוניברסיטת קולומביה בניו יורק. אפילו זיכרונותיו של בן-גוריון מהתקופה העות'מאנית מעידים על כך שהתקופה שלפני בואם של הבריטים לאזור, שנהוג לאפיין ב"היעדר חוק וסדר", הייתה תקופה יציבה למדי, ושפיכות דמים הייתה בה מאורע חמור ביותר שגרר צעדים נוקשים ואילץ את הפוגע לברוח; וראו דוד בן-גוריון, אנחנו ושכנינו, דבר, תל-אביב 1931, עמ' רסו-רפה.

ההספד נושא עמו, גם אם במרומז, את עקבות המאמץ הדיסקורסיבי לייצר הסבר למציאות באמצעות סינתזה של תרבויות המלחמה, תרבות הצבא הסדיר ותרבות המיליציה. הגופה של אורי אילן עמוסה כל כך במשמעות משום שהיא מנכיחה את מה שמצוי בלב התרבות הצבאית: מהותו של החייל היא גוויתו, נקודת האחיזה של הצבאיות בסובייקט, המוות. אחרי הכול, מה שעושה אדם לחייל הוא האפשרות, ואפילו הנכונות, למות. לפי דיין, למות כחייל עברי הוא מה שעושה אדם לחייל עברי, ומותו של אורי אילן הוא שעושה אותו לחייל העברי בה"א הידיעה. צדו האפל של המוות הזה – הצד המעמיד בסימן שאלה את הצורך במוות, המבליע איום עליו – הוא שמניע את דיין להצדיק בכוח רב את המעשה.

כבר השימוש במונח "חייל עברי" בהספדו של דיין אינו מקרי והוא נובע מן ההיסטוריה הטרייה של יצירת חייל שכזה, ביטוי למאמץ הדיסקורסיבי המתמשך המבקש לראות בכוח העברי קטגוריה אחידה שהתפתחה ברציפות כאמצעי להגנה עצמית, החל במזרח אירופה, בהתגוננות מפני פורעים, דרך "השומר" ועד "ההגנה" ו"צבא ההגנה". תחושה זו של רציפות נגזרת גם מתפיסת הזמן הציונית, הקושרת בין ימי בית שני להווה של היישוב בארץ-ישראל ואחר כך של המדינה. אבל "החייל העברי" הוא ברייה מודרנית שנהגתה בסוף שנות השלושים, ביחד עם תכנית החלוקה, וכאה לידי קיום בצבא הכריטי במלחמת העולם השנייה.³³

יצירת הכוח הצבאי היהודי בארץ-ישראל אינה תהליך רציף. מובן שיש בה ממדים של רציפות, הבאים לידי ביטוי בהיסטוריה הצבאית המקובלת, אך, לטענתי – שהיא תרבותית יותר מהיסטורית – ב־1937 התרחש ביישוב שינוי פרדיגמטי ורק בעקבותיו עלתה אפשרות הקמתו של צבא יהודי.³⁴ המניע הראשי לשינוי זה, מעבר לעצם שליטתה של בריטניה בארץ-ישראל, היה דו"ח ועדת פיל, שבקיץ 1937 הציב את תכנית החלוקה כאופק המדיני של היישוב היהודי. אף על פי שהוועדה הוקמה בתגובה למרידה של ערביי הארץ, שזכתה לכינוי "המרד הגדול", הצעותיה העמידו את בנייתו של כוח צבאי כהכרח בשני הצדדים. ואכן, בעקבות פרסום מסקנות הוועדה הקימו שני הצדדים מיליציות, או נעזרו באלה שכבר פעלו בצורה זו או אחרת, ויישמו טקטיקות של גרילה שנלמדו בין השאר ממגוון מקורות ספרותיים או פותחו על פיהם.³⁵ אולם סביר להניח שהמלחמה ב־1948 הייתה נגמרת אחרת לגמרי אלמלא פגשו היהודים זמן קצר לאחר פרסום מסקנות הוועדה את צ'רלס אורד וינגייט, הראשון שהאמין

33. לתיאור מפורט של התהליך ראו יואב גלבר, תולדות ההתנדבות, יד יצחק בן צבי, ירושלים 1979-1984.

34. שינוי פרדיגמטי זה עתיד להתפתח להבדל בין אקטיביזם להבלגה שעמד במרכז הוויכוח על תפיסת הביטחון של ישראל בשנות החמישים ועל ארגון כוחות הביטחון במדינה העברית, וראו דוד טל, תפיסת הביטחון השוטף של ישראל: מקורותיה והתפתחותה, 1949-1956, המרכז למורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר, הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע 1998, עמ' 34-35.

35. יצחק שדה הוא דוגמא מצוינת למי שלמד את רוב מה שידע על המלחמה מן הספרים והשתמש בניסיון שצבר כסמל בצבא וכחבר מיליציות במלחמת האזרחים ברוסיה כהוכחה לניסיון צבאי, וראו צביקה דרור, מצביא ללא שררה: סיפור חייו של יצחק שדה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1996, עמ' 42-52.

שהיהודים יכולים להיות גזע לוחם והצליח לשלב את רעיון הצבא היהודי בתוך הראייה האימפריאלית והקולוניאלית של בריטניה.³⁶

וינגייט, שהיה קצין ארטילריה בצבא הוד מלכותו, הגיע ארצה בספטמבר 1936 כדי לשרת כקצין מודיעין. הוא קיבל בילדותו חינוך פרוטסטנטי אדוק וראה ביהודים את צאצאי הברית הישנה. הזדהותו עם היהודים הביאה את מנהיגי הציונות לראות בו אדם בעל שליחות. חשיבותו לבניין הכוח העברי מעולם לא הוכחשה ואף טופחה בידי חסידיו, ובייחוד אברהם עקביה, אך היא גם נתפסה כעניין אקסצנטרי, כמוזרות סנטימנטלית שזיכתה אותו בתואר "הידיד".³⁷ תפיסה זו מכחישה את חשיבותו של וינגייט כהוגה רעיון הצבא היהודי ובעיקר את העובדה שהבריטים הם שהקימו את הצבא היהודי, על צורותיו המיליציוניות והסדירות, ואת ההכרה בכך שוינגייט ראה בצבא יהודי כלי שרת של האינטרס האימפריאליסטי: "ישוב יהודי קטן מתקדם טכנולוגית הכרחי לאימפריה ויספק חיילים טובים משלנו. כל שעלינו לעשות הוא לחמש ולאמן אותו [...] האסלאם מחוץ לעניינים," כתב וינגייט כבר בינואר 1937.³⁸ חזונו של וינגייט נעשה גלוי לעין במלחמת 1956, כאשר התברר שישאל וצבאה הם אכן שרתי האימפריה, הישנה והחדשה.

דיין, שפעל ב"פלוגות הלילה המיוחדות" (The Special Night Squads) שהקים וינגייט ב-1938, מתאר בספרו האוטוביוגרפי אבני דרך את מוזרויותיו של וינגייט, אולם בתוך כך הוא מודה שכמעט כל מה שמוכר לנו כ"רוח המיוחדת" של כוחות הביטחון מקורו בווינגייט:

את גרעין המהפכנות הזאת כבר זרע בנו יצחק שדה, חלוץ "היציאה מן הגדר", אולם בווינגייט היה משהו מיוחד, מקצועי, מוחלט ללא פשרות. אישיות דומיננטית. פאנאטית עד לשגעון – שגעון המדביק אחרים באמונתו [...] וינגייט לא היה חזק בגופו [...] אבל הוא היה חזק ברוחו. דבקותו בתנ"ך ואמונתו שהכתוב עתיד להתגשם, היו ללא ערעור [...] לפנות בוקר, כשחזרנו לשמרון [...] היה וינגייט יושב בפינה (ערום לגמרי או, לכל היותר, בתחתוניו בלבד), קורא בתנ"ך ואוכל בצלים טריים כאילו היו אגסים עסיסיים. "לא נורמאלי" – אבל גאון צבאי ואדם מופלא.³⁹

36. בעניין זה ראוי להקשיב לאניטה שפירא, המצטטת את גולומב, ולגולומב עצמו, שאומר זאת במפורש בהספד על וינגייט; וראו אניטה שפירא, חרב היונה: הציונות והכוח, 1881–1948, עם עובד, ספרית אופקים, תל-אביב 1992, עמ' 349; אהוביה מלכין, האקטיביסט: סיפור חייו של אליהו גולומב, 1893–1929, כרך א, עם עובד, תל-אביב 2007, עמ' 500–501.

37. ראו אברהם עקביה, עם וינגייט בחבש, עם עובד, תל-אביב תש"ד; הנ"ל, אורד וינגייט – חייו ופועלו, מערכות, תל-אביב 1993. היחסים בין וינגייט לעקביה לא היו אפלטוניים, ככל הנראה. גם משה יגר מבקש לפענח את סוד "הזדהותו הגמורה, ללא סייג" של וינגייט עם הציונות, הזדהות הנתפסת בעיני הבריטים עד היום כתימהונות, וראו משה יגר, אורד וינגייט: קורותיו והציונות, הספריה הציונית, ירושלים 2013.

38. John Bierman and Colin Smith, *Fire in the Night*, Random House, New York 1999, p. 65.

39. משה דיין, אבני דרך, עידנים דביר, ירושלים ותל-אביב 1976, עמ' 39.

לא מסובך לראות עד כמה נאמן דיין לקו הרשמי ועד כמה הוא נענה לדימוי של וינגייט. העירום, התנ"ך, הבצלים – כל אלה מצטרפים לתרמית של המוזרות שבעצם תמיכתו בציונות, תרמית שעיקרה הכחשת תפיסתו, שאכן התממשה במציאות, של הציונות כמשרתת של המעצמות. על חשיבותו של המפגש בין דיין לוינגייט אפשר ללמוד גם ממכתבו של בן-גוריון לדיין עם פרישתו מתפקיד הרמטכ"ל, שבו הוא בחר להתעכב דווקא על הפרט הזה בכיוגרפיה של דיין: "פגישתך בשנת 1937 עם 'הידיד' – החייל הבריטי הגאוני שאהב בכל לבו את התנ"ך ואת ישראל, אורד וינגייט הנערץ, כשהיה וכך במקור) כבר לוחם ותיק ומנוסה ב'הגנה', הגבירה בתוכך הסגולות המבורכות שהיו גנוזות בנפשך מימי ילדותך: רוח עשוי ללא חת, אי-רתיעה מכל קושי ומכשול, הליכה בראש ולא רק עמידה בראש".⁴⁰

וינגייט היה ללא ספק חדשן צבאי שניחן במחשבה לא קונפורמיסטית. מן המחקר עולה שתרומתו החשובה ביותר למלחמה בארץ-ישראל הייתה הצגת עקרון "היציאה מחוץ לגדר" (אם כי חוקרים ישראלים נוטים להדגיש שיצחק שדה כבר הכין זאת עם הקמת הפו"ש, "פלוגות השדה", כפי שעולה גם מדברי דיין שהובאו כאן),⁴¹ אלא שעיקר מהפכותו, זו שבזכותה הוא נחשב לדמות חשובה כל כך ביצירת הצבא העברי, נעוצה ביישום טקטיקות של גרילה באמצעות שילוב יחידות לא סדירות, מיליציוניות באופיין, בתוך הצבא הסדיר.⁴² בעידן של מלחמות בעצימות נמוכה, שבו צבא סדיר לוחם בכוחות לא סדירים, חידושו של וינגייט מובנים מאליהם, אך ראוי לזכור שראשיתם בצורך להגן על קו צינור הנפט שבין פְּרֹכּוּךְ לחיפה מפגיעת כוחות ערביים לא סדירים. וינגייט הציע להכשיר ולשלב בשוליים של הצבא הסדיר לוחמים מקומיים לא סדירים, המכירים היטב את השטח, ולאפשר להם להשתמש בטקטיקות של המורדים. "פלוגות האש" – כפי שכונו ביישוב "פלוגות הלילה" שהקים וינגייט – היו היישום המקומי של פתרון זה בפלשתינה: יחידות של מתיישבים יהודים שנתמכו בידי הצבא הבריטי ופעלו ביעילות ובאכזריות נגד הגרילה. וינגייט מצא לצבא היהודי מקום בתוך המערך הקולוניאלי של הכוח הבריטי, והפעולה במסגרת לא סדירה אפשרה ליהודים לחשוב על כוחם במונחים של מיליציה מקומית ואחר כך גם לתפוס את הצבא הסדיר של המדינה במונחים אלה.

תאומי הכוח העברי, המיליציה והצבא הסדיר, נוצרו אפוא ברחם הקולוניאלי. האופי הכפול הזה של הכוח העברי התחזק במלחמת העולם השנייה, כשהבריטים יצרו מצד אחד את הפלמ"ח ומצד אחר גייסו לצבאם כשלושים אלף חיילים יהודים בני היישוב, לבריגדה שנעשתה בסופו של דבר ליחידה נפרדת שכונתה "הבריגדה היהודית". חיילים אלה, ששירתו בכל זרועות הצבא הבריטי ולמדו את מקצועות הצבא הסדיר, לרבות תרגילי סדר, הם שהיו לגרעין "צבא ההגנה" שנוסד עם קום המדינה.

40. שם, עמ' 374; ההדגשה במקור. גם רוברט סלייטר, אחד הביוגרפים של דיין, טוען שלוינגייט הייתה השפעה מכרעת על תפיסתו הצבאית של דיין, וראו: Robert Slater, *Warrior Statesman: The Life of Moshe Dayan*, St. Martin's Press, New York 1991, p. 45

41. ראו על כך במבוא שכתב מאיר פעיל בתוך יצחק שדה, כתבים, כרך ג: מלחמה בלתי שגרתית, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1990, עמ' 9-13.

42. Simon Anglim, *Orde Wingate and the British Army 1922-1944*, Pickering & Chatto, London 2010, pp. 57-100

למרות מראית העין של סינתזה בצבא החדש שזה עתה הוקם, התקיימו בו שתי תרבויות צבאיות שונות למדי זו מזו. את ההבדל ביניהן אפשר להבין באמצעות ההבחנה שמציעים דלז וגואטרי בספרם אלף מישורים בין "האפראט הצבאי" לבין "מכונת המלחמה".⁴³ "מכונת המלחמה" היא המיליציה, כלומר כוחות מקומיים לא סדירים – גרילה, כנופיות, מורדים, פרטיזנים, טרוריסטים – המבוססים במרחב המקומי ושעונים על תמיכתו, ומלחמתם היא פוליטית ביסודה.⁴⁴ במונחים אלה, הפלמ"ח נעשה למיליציה אחרי שהבריטים הפסיקו לתמוך בו; רק אז, בעקבות הצעה של יצחק טבנקין, עבר הפלמ"ח אל תוך הקיבוצים.⁴⁵

בספרו *The Theory of the Partisan* מעמיד קרל שמיט את מקומיותו של הפרטיזן (Telluric), את היותו לוחם על אדמת המולדת (Heimat Boden), כתנאי הכרחי לעצם היותו פרטיזן.⁴⁶ העידן הנוכחי של מלחמה לא סדירה בעצימות נמוכה ופיצול המערכה האידיאולוגית מאתגר את ההגדרה הזאת, ואל-קאעדה הוא רק דוגמא אחת לכך. למעשה, הדבר היחיד שאפשר לומר בכטחה על המיליציה, מה שמבחין אותה מצורות אחרות של אלימות מאורגנת, הוא שהמיליציה רואה בתרבות וברעת הקהל את שדה המערכה העיקרי והמכריע. משום כך, צבאות אדירים מובסים בידי מיליציות, שהרי גם ניצחון עליהן בקרב הוא הפסד במערכה על התרבות. המיליציה נאבקת על ההגמוניה התרבותית, ואכן, הפלמ"ח היה הגורם הדומיננטי בתרבות תש"ח, ולמעשה הגורם הדומיננטי גם בתרבות הצבאית של צה"ל עד מלחמת יום הכיפורים. מיליציה מייצרת אמנות, תרבות, ספרות; צבא סדיר מייצר היסטוריה – כל כך הרבה היסטוריה, עד שדומה שהיא מונעת את המחשבה עליה, על עצמה, על צורתה.⁴⁷ דיין הוא תוצר כלאיים של שתי התרבויות האלה, ובכך הוא גם קסם לבן-גוריון: מצד אחד איש המיליציה, בן האדמה, לוחם אבל לא איש הפלמ"ח, כלומר לא בדיוק פרטיזן, מצד אחר חניך הצבא הבריטי הסדיר ובעל היכרות רחבה עם תרבותו הצבאית.⁴⁸ דיין גילם בגופו את התחנות ההכרחיות בבניין הכוח היהודי, כולל פלוגות השדה ופלוגות הלילה, אם כי לא השתייך אליהן במובהק. בעצם, הוא מעולם לא הזדהה עם ארגונים, אפילו לא עם הצבא, ובוודאי לא עם מפלגה. בדעיבר ניכר שמעולם לא הזדהה אלא עם עצמו ועם הרחבות שלו בדמות העם,

43. דלז וגואטרי, *A Thousand Plateaus*, לעיל הערה 25.

44. ראו מאו צה דון, הסטרטגיה של המלחמה המהפכנית בסין, ספרית פועלים, מרחביה 1951.

45. זרובבל גלעד ומתי מגד (עורכים), ספר הפלמ"ח, כרך א, ארגון חברי פלמ"ח בהוצאת הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1953, עמ' 264-267.

46. Carl Schmitt, *The Theory of the Partisan*, trans. A.C. Goodson, Michigan State University Press, East Lansing 2004 (1962), pp. 48-50.

47. המאמץ לייצר היסטוריה והצורך לספר את סיפור המעשה ניכרו בתרבות העברית כבר בשנות השלושים המאוחרות, עם הופעת ספר השומר (הראשון) והקמת הוצאת הספרים "מערכות" ב-1939. מאמצים אלה נמשכו בכתיבת הכרכים המרובים של ספר תולדות ההגנה והם מתקיימים עד היום, בעידודו של ענף היסטוריה בצה"ל והסוכנים המרובים האחרים, ובהם "העמותה לחקר כוח המגן", "דור הפלמ"ח" ועוד.

48. את תקופת מאסרו בכלא עכו הקדיש דיין ללימוד אנגלית, כמבוא להיכרות עם הצבא הבריטי; חליפת המכתבים באנגלית בינו ובין אשתו רות היא מסמך קולוניאלי מרתק, וראו משה דיין, רותי שלי: מכתבי משה דיין מכלא עכו, 1939-1941, זמורה-ביתן, לוד 2001.

המדינה, המרחב והזמן. הוא בא מטבור הארץ, מדגניה ומנהלל, והיה, הוא עצמו, אותו "חייל עברי" שזיהה גם בגופה של אורי אילן שהוחזרה מסוריה.⁴⁹

הגופה של אורי אילן מדברת אפוא, באמצעות הפתקים, בלשון פיגורטיבית שדיין מבין היטב. כאשר הוא הופך את אורי אילן ל"חייל עברי" ואחר כך מציג אותו בתור "החייל העברי" הוא מכיר היטב את ההיסטוריה של המונח. התאבדותו של אורי אילן חשובה כל כך משום שלא יכלה להישאר בגדר מעשה פרטי של נער מעורער ששלח יד בנפשו בנסיבות שאי אפשר להודות שהיו נגועות במחדל. הפתקים מעידים על כך שהתמוטטותו הייתה ביטוי של תרבות המלחמה של המיליציה, שבה השבי אינו אפשרי, כשהיא מושלכת בשוגג על חייל המשתייך לצבא סדיר שבו השבי הוא חלק, אמנם לא רצוי אבל נפוץ, של המלחמה.

המחשבה על נקמה והקריאות לנקמה בפתקים של אורי אילן שהושטקו או הוזחו הצדה שייכות גם הן לתרבות המיליציה.⁵⁰ צבא סדיר אינו פועל על פי היגיון של נקמה ואף אינו תולה בו את פעולותיו. להפך, תפיסת מטרת הפעולה כהרתעה מבקשת להיבדל באופן עקרוני מהנקמה כדי להדגיש את ההבדל שבין הצבא הסדיר הפועל במסגרת החוק ובין המיליציה (מסתננים, הכנופיות) פורעת החוק. הצבא ששלח את אורי אילן למשימתו היה צבא סדיר שנשלט אז בידי יוצאי הצבא הבריטי. דיין, שמונה לתפקידו אחרי יעקב דורי וחיים מקלף, היה הרמטכ"ל הראשון שמיזג את שתי התרבויות הצבאיות, ומדיניות התגמול והאקטיביזם שהנהיג בצבא הייתה הביטוי לכך.⁵¹ ביטוי נוסף לכך אפשר לראות בטענתו של שרת כי איסור הראל הזהיר אותו בהקשר של פרשת אורי אילן מפני הצבא הרוחש קריאות לנקמה ולפעולות; הראל קבע שלדרג המדיני אין שליטה של ממש על הצבא ואף הציע לשרת להיפגש עם אריאל שרון כדי לתת מראית עין של מדיניות מכוונת לפעילות שלממשלה אין עליה שליטה.⁵²

הפעולה שאורי אילן יצא לסוריה במסגרתה התנהלה בשוליים של הצבא הסדיר: חוליה קטנה היוצאת בחסות החשכה למשימת ריגול חצי מאולתרת, ואף על פי שהיא חלק מהצבא הסדיר, היא נוהגת כמי שנמצאת מחוץ לו. אף על פי שלא הייתה אלימה, פעולה זו שייכת למסגרת הקונספטואלית של פעולות התגמול, על אופיין המיליציוני המובהק, והיא מבטאת את יחסה של המיליציה אל הגבול, אל האויב. אופי מיליציוני מעין זה ניכר גם בהתנהלותה של יחידה 101, לרבות הכוז לדרגות, למדים ולשאר ביטויים פורמליים של צבא סדיר. מאפיין אחר של פעולות אלה הוא ההתעלמות מתוצאותיהן הצבאיות והמדיניות האפשריות ובוודאי מן האפשרות של שבי, שהרי בתרבות המלחמה של המיליציה, ובמדינה שאימצה, לפחות לכאורה, את תרבות הפלמ"ח, המלחמה ניטשת עד מוות, ושבי פירושו עינויים עד מוות ואף מעבר לו, לרבות התעללות בגופה. במידה שהייתה אז בכלל מודעות לשבי, היא התפתחה בעקבות נפילתו של איש יחידה 101 יצחק ג'בלי בשבי הלגיון הירדני לאחר פעולת עוזן ביוני 1954 ופעילותה נטולת הרסן של יחידתו באיסוף שבויים למיקוח במסגרת פעולות גי"ל –

49. ראו שבתאי טבת, משה דיין, שוקן, ירושלים ותל-אביב 1971, עמ' 137.

50. ראו כהן, "Unraveling the Wars of 1948", לעיל הערה 31.

51. מהקריאה ביומני שרת עולה בבירור שהשיח הפוליטי-ביטחוני בישראל התנהל בתקופה זו על הציר שבין אקטיביזם להבלגה, וראו שפירא, חרב היונה, לעיל הערה 36, עמ' 132-133.

52. משה שרת, יומן אישי, יום ו, 14 בינואר 1955, <http://www.sharett.org.il>.

”ג'יבלי יצחק לחופש.”⁵³ ”ג'יבלי חייב להישאר, חייב למות”, כתב אז מאיר הר-ציון ביומנו,⁵⁴ אולם ג'יבלי לא מת, והוא שוחרר לאחר חודשיים של שבי הוגן ולחץ ציבורי בלתי פוסק.⁵⁵ לענייננו, העיקר בסיפור זה הוא נכונותו של ג'יבלי לחכות לשוֹבו כשבידיו רימונים, כלומר הנכונות למות, ותפיסת השבי כאי-אפשרות, בעצם ככגיירה – כל זאת בלב מלחמות הגבול של ישראל, שגם אם ההיסטוריה שלהן מוכרת לנו, משמעותן התרבותית עדיין חבויה. אולם כבר כאן ניכר ששליטתה של הממשלה בצבא הייתה חלקית: הצבא פעל בדפוסים של תגמול, נקמה והרתעה, שאינם מתיישבים עם התנהלותו של צבא סדיר.⁵⁶

ה

השבי הוא פיגורה עקרונית של המלחמה העברית.⁵⁷ החייל העברי, כפי שהתעצב במלחמת העולם השנייה, נעשה לשבוי כמעט עם היווצרו: במהלך הנסיגה מיוון ב-1941 נכנעו כאלף וחמש מאות חיילים עבריים, ביחד עם הבריטים האחרונים שטרם פונו (הפינוי, כידוע, התרחש לפי סדר עדיפויות גזעי, שהוצדק כסדר עדיפויות קרבי), ויחד עם מם בילו את שארית המלחמה במחנות שבויים שהקימו הגרמנים (סטאלגים), במעמד של שבויים בריטיים. סיפורם נכתב וסופר מיד עם תום המלחמה, בבמות שעסקו ביצירה ובהנחלה של תוכן תרבותי לחייל העברי שהטמעתו בצבא הבריטי הייתה סיבה לחרדה תרבותית עמוקה, למשל הוצאת עם עובד.⁵⁸ בזמן המלחמה, ועוד לפני שהתברר מלוא היקפו של חורבן יהדות אירופה, היו סיפורי השבי הללו ”סיפורי המחנות” של מלחמת העולם השנייה, ויחד עם סיפורי התובלה של משה מוסנזון היו אז ההיבט הידוע של פעולת היישוב במלחמה.⁵⁹

53. מאיר הר-ציון, פרקי יומן, א. לוינ-אפשטיין, ירושלים 1969, עמ' 189-194.
54. שם, עמ' 192.
55. כעבור עשרים שנה, באפריל 1973, הוענק לג'יבלי איתור העוז על התנהגותו המופתית ”לאחר הפצעו ובשבי”, וראו <http://www.aka.idf.il/iturim/asp/displayOneSoldier.asp?docId=28203>
56. בני מוריס, מלחמות הגבול של ישראל 1949-1956, עם עובד, ספרית אופקים, תל-אביב 1996; מרדכי בריאון, שערי עזה, עם עובד, תל-אביב 1992; מוטי גולני, תהיה מלחמה בקיץ: הדרך למלחמת סיני, 1955-1956, מערכות, תל-אביב 1997; אורי מילשטיין, מלחמות הצנחנים, רמדור, תל-אביב 1968.
57. אורי ש. כהן, ”שבי ושבויים בספרות העברית”, בתוך מרב מאק (עורכת), שבויים, מרכז זלמן שזר ומכון ון ליר, ירושלים 2014, עמ' 214-246.
58. אניטה שפירא, ברל, ספרית אופקים, עם עובד, תל-אביב 1980, עמ' 646-663.
59. רבות מן העדויות על השבי הובאו בספר ההתנדבות, מאסף מקיף שפורסם בשנת 1949 ונידון לשכחה, וראו זאב שפר (עורך) ויצחק למדן (עריכה ספרותית), ספר ההתנדבות, מוסד ביאליק, ירושלים תש”ט, וכן יצחק בן אהרן, מכתבים לבני, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1946; שלמה סלודש, בכבלי השבי: יומנו של חייל עברי בשבי הנאצים, 1940-1945, עם עובד, תל-אביב 1946; פריץ יורדן, בריחת מהשבי, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1946.

מעיון בתרבות המלחמה העברית עולה שבניגוד לנהוג בשיח הביטחוני הישראלי, אפשר וצריך לחשוב על השבי כסוג של כליאה המצוי על קשת של סוגי כליאה אחרים, וכי הפיגורה העקרונית ביותר של הכוח העברי בתקופה שקדמה להקמת המדינה היא הפיגורה של כליאה. מבחינה זו, המפנה בתרבות המלחמה העברית מסתמן כבר בספר מבין החומות שפורסם ב־1942, אסופת מכתבים של "אסיר עברי", אחד מארבעים ושלושה אנשי ההגנה שנתפסו באוגוסט 1939 בעת שקיימו אימונים צבאיים ונשפטו לתקופות מאסר ארוכות. "אסיר עברי" זה הוא משה כרמלי, לימים אלוף פיקוד הצפון ושר בממשלה; הידוע בקבוצת האסירים הוא דיין עצמו, שמכתביו מהכלא פורסמו זמן רב אחרי מותו.⁶⁰ גם על סיפורם של הצנחנים היהודים במלחמת העולם השנייה אפשר ואולי צריך לחשוב כעל סיפורים שעיקרם שבי ומאסר, לרבות סיפורה המשפיע מאוד של חנה סנש, שביסודו הוא סיפור על התאבדות בשבי.⁶¹ מותה של סנש, שהתפרש ביישוב כמעשה הקרבה אצילי, אומץ בתרבות העברית כסמל לפעולתו של היישוב במלחמת העולם השנייה משום שעלה בקנה אחד עם ערכיה של התרבות המיליציונית שמקורה בפלמ"ח, תרבות שאינה יודעת ואינה מקבלת את אפשרות הכניעה.

בתרבות המלחמה של צבאות סדירים השבי הוא חלק מהמלחמה, אף על פי שתמיד הוא נשאר במעין "שטח אפור": אחרי הכול, חייל שנשבה הוא לעולם חייל שלא נלחם "עד הסוף". גם אם יש בעניין זה הבדל עקרוני בין צבאות שאינם מעודדים מוות לחינם לאלה השופטים שבויים על בגידה, לעולם יישאר השבי ביטוי להתנגדות של חיילים לטבח חסר טעם. בהקשר זה, מיליציה נבדלת מצבא סדיר בכך שאינה לוקחת שבויים ואינה משאירה שבויים, ובדרך כלל לוחמיה אינם זוכים להכרה כזאת; במקרה של ישראל, המדמינת את המלחמה בערבים כמלחמה בכנופיות, טוב למות מליפול בידיהם. בתוך כשנתיים, ממלחמת העולם ועד תש"ח, נעשה השבי בתרבות העברית ממקובל, ואפילו מוערך, לבלתי אפשרי; הנורמה, לפחות זו המדוברת, הייתה להשאיר ללוחם את הכדור או הרימון האחרון כדי שימית עצמו ולא ייפול בשבי.⁶² מבחינה זו, הסיפורים הפרדיגמטיים של מלחמת 1948 הם סיפורי השיירות, שזכו אז למקום מרכזי מאוד, למשל שיירה של חצות של יזהר.⁶³

הגופה של אורי אילן מעמידה אפוא בפני דיין בעיה עקרונית, שהרי צבא סדיר אינו יכול לצוות על חייליו להתאבד כדי לא ליפול בשבי ואף לא לעודד אותם לכך. ציווי מעין זה מניח נורמות סמוראיות שכוחן יפה גם בדרגים הגבוהים, ובכך צבא סדיר אינו חפץ, שהרי ככל שהמפקדים בכירים יותר, הם מוכנים פחות לשלם על טעויותיהם. דיין אולי היה מוכן

60. אסיר עברי, מבין החומות, הקיבוץ המאוחד, עין חרוד 1941; דיין, רותי שלי, לעיל הערה 48.
61. חנה סנש גויסה לצבא הבריטי ונפלה בשבי כחיילת בריטית. סירובה להכיר בסמכותו של בית המשפט בהונגריה שווה-ערך למעשה התאבדות. ההשפעה הרבה של סיפורה ידועה. חנה סנש היה הספר הנמכר ביותר של הוצאת הקיבוץ המאוחד בשנות החמישים, וראו גם יהודית תידור באומל, גיבורים למופת: צנחני היישוב במלחמת העולם השנייה ועיצוב הזיכרון הקולקטיבי הישראלי, מכון בן-גוריון לחקר ישראל, הצינות ומורשת בן-גוריון, קריית שדה בוקר 2004, עמ' 260-281.
62. תפיסה זו של השבי היא חלק מהדמיון של הפלמ"ח, שראשיתו ברומן של משה שמיר הוא הלך בשדות. ראו גם באחד הטקסטים המרכזיים על הפלמ"ח, חברים מספרים על ג'מי, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1952, עמ' 182.
63. ס. יזהר, שיירה של חצות, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 1950.

להחיל נורמות כאלה על עצמו, וכך אולי יש לפרש את פנטזיות החורבן והאובדן שלו במהלך מלחמת יום הכיפורים, אך קשה לומר זאת על צבאות סדירים, ובכללם צה"ל.⁶⁴ יתרה מזאת, האפשרות של שבי תלויה לא רק בקיומם של צבאות סדירים השומרים, לפחות להלכה, על חוקי המלחמה, אלא בעיקר בהכרה באנושיותו של האויב, הכרה שישאל בשנות החמישים בוודאי לא הייתה מסוגלת להעניק. הגופה המונחת לפני דיון מאתגרת אפוא את הדימוי היסודי של החייל העברי ושל האויב, ובעומדו לפני הברכה אם להסיר את מסכת המיליציה מעל פני הצבא הסדיר או להשאירה, דיון בוחר באפשרות השנייה ואף מחזק את המסכה ומעמיד אותה כמופת. מהלך ההספד משרת את המטרה הזאת. פתיחת ההספד היא דקלרטיבית, האנשה בנוסח אלתרמן שבה הצבא מרכין את הדגל בפני גופה. הפנייה אל המת מנכיחה אותו כחי, אך יחד עם זאת היא גם מנכיחה את המופשט (צה"ל) כדמות. הנכחה מעין זו היא אמנם דבר שבשגרה, אבל משמעותה היא שהצבא הוא שמרכין את הדגל, לא העם ואף לא המדינה. וכיוון ששורה זו, בשינוי קל, גם חותמת את ההספד, מן הראוי להתעכב על המהלך שבו "אורי אילן" נעשה ל"אורי", הפנייה בגוף שלישי מוחלפת בפנייה בגוף שני והדגל "מורכך לפניך – החייל העברי אורי אילן". הספד זה, שנועד, כאמור, להצדיק ולזכות את הנאשם המוטל לפני השופטים בקברו, מוליך את השומעים ואת הגוף המטאפורי של האומה, כפי שהיא מגולמת בצבא ובדגל, לפנות בגוף שני אל הגופה בסוף ההספד. ההספד עצמו מנכיח אותה, ממלא אותה במשמעות. התאבדותו של אורי אילן מקופלת אל תוך הדגל המורכך, בעוד ההספד הולך ונעשה מופשט וסימבולי. הדיבור המקוטע והמשובש של הגופה, דרך הפתקים, מעביר אותה ממישור המציאות, מן המישור הפורמלי, הסדיר, שבו פקודות כתובות מגדירות את חובתו של החייל, אל המישור של תרבות המלחמה. ובמפתיע, כפי שניתן להבין בדיעבד, ההתאבדות נעשית לחובתו של החייל כלפי עצמו בעומדו לפני האויב; כל מעשה אחר יוביל אותו אל סף הבגידה. הקריאה ללכת עד קצה גבול היכולת "ויותר מכך" מוצגת בדבריו של דיון לא רק כאידיאל אלא גם כחובה, סימבולית ובה בעת ריאלית, ממש כמו דגל הצבא, שחיילי הבריגדה נאבקו כדי לשאתו ברמה בצבא הבריטי, כפי שנלחמו על סמלים אחרים של הכוח היהודי.⁶⁵ גם ההתנדבות הנזכרת בדברי דיון ("ראה כחובתו להתנדב ולשאת בתפקידי הביטחון עד קצה גבול יכולתו ויותר מכך") אינה שייכת להבחנה בין שירות חובה להתנדבות ובעצם היא שריד מתקופת היישוב, שבה שירות הביטחון היה התנדבותי מטבעו, בחברה שאין בידה אמצעים חוקיים לכפות שירות צבאי. בעולם של דיון ושל היישוב, הגיוס לצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה אכן נקרא פשוט כך, "ההתנדבות".⁶⁶

64. ראו על כך אצל חנוך ברטוב, דד: 48 שנה ועוד 20 יום, כרך ב, דביר, אור יהודה 2002 (1978), עמ' 420-422.

65. "ספרות הבריגדה", שנכתבה בידי חיילים עבריים ששירתו בצבא הבריטי במלחמת העולם השנייה, מלאה וגדושה סיפורים כאלה; קדמה לה בכך ספרותם של אנשי הגדודים העבריים במלחמת העולם הראשונה, וראו עבר הדני, עם במלחמתו, י' שרברק, תל-אביב 1948, עמ' 422-432.

66. ההתנדבות והאופנים ה"רכים" שבהם כפה היישוב את הגיוס על בניו נידונים בספרו המרתק – לאו דווקא מבחינה ספרותית – של חיים שורר, עיתונאי בכיר בדבר שהתגייס לצבא הבריטי בגיל מאוחר יחסית, וראו חיים שורר, החייל תשע אחת שבע שנים, המשמרת הצעירה של

במשפט הבא עובר דיין לתיאור השקפתו על אודות הצבא ויחסיו עם המדינה ועם העם. עיקרם של הדברים פשוט והוא מוצג בתקבולת כמעט תנכ"ית: "אין הצבא יכול להבטיח חיים לחייליו. חיי החיילים הם המבטיחים את חיי העם. אין הצבא יכול להבטיח שלוה לחייליו, אף בימי שלום. פעולות החיילים הן הנותנות את השלום לעם". המלחמה והמוות הם חוק החיים. הספד ברוח זו נשא דיין גם על קברו של רועי רוטברג בנחל עוז ב-30 באפריל 1956, ואין סיבה לחשוב שמהוה בתפיסת העולם של דיין השתנה מאז ועד 1973. המלחמה אינה רק חוק החיים, לפי דיין, אלא היא גם מהות השלום; האלימות היא השלום האפשרי היחיד. אם להאמין לדיין, כשאנחנו, כתרבות, אומרים שפנינו לשלום, פירוש הדבר שאנחנו יוצאים למלחמה, כפי שאמר על קברו של רועי רוטברג: "זו גזרת דורנו. זו ברירת חיינו – להיות נכונים וחמושים, חזקים ונוקשים, או כי תשמט החרב מאגרופנו ויכרתו חיינו".⁶⁷ צורת מחשבה זו אינה מקורית במיוחד והיא מאפיינת את הביופוליטיקה המודרנית;⁶⁸ מה ששונה כאן הוא הניסוח המפויט וגילוי הלב של דיין.

תפיסת המלחמה שדיין מציג בהספד לאורי אילן היא תפיסה תרבותית הממוקמת בתפר שבין תרבות המיליציה לתרבות הצבא הסדיר. בתרבות המיליציה, הפעילות הצבאית והמוות אינם מאפייני קבוע של החיים כי אם חריגה מהם, אותה חריגה שהמיליציה הוקמה כדי להתמודד עמה. המיליציה מגנה על הקבוצה שלמענה היא הוקמה ואשר מקיימת אותה, ועצם הקמתה של המיליציה היא ביטוי לאובדן השלום, ולא לתפיסה לפיה המלחמה היא השלום.⁶⁹ במונחים ספרותיים התופסים את המציאות באופן צורני והנובעים ממחקר מקיף יותר של מה שכינינו כאן "הנוסח הביטחוני", דיין אומר למעשה שהמלחמה היא מטרתה של הפוליטיקה. הטענה כי פעולות החיילים מבטיחות את החיים היא למעשה המפתח להבנת המהלך של מדינת ישראל לקראת היציאה למלחמה ב-1956, ולא שרשרת פעולות האיבה והתגובות להן, כפי שניתן היה לחשוב.⁷⁰ מה שקבור בפרשת אורי אילן הוא שפעולות החיילים מאפשרות הישרדות, הימנעות ממוות, ובכלל, הן מכוונות אל אויב שאינו האויב הנכון, ובוודאי

מפלגת פועלי ארץ ישראל, תל-אביב 1946.

67. נאום הרמטכ"ל משה דיין על קברו של רועי רוטברג, 30 באפריל 1956, <http://lib.cet.ac.il/Pages/item.asp?item=7702>

68. ראו Roberto Esposito, *Communitas*, Einaudi, Torino 1998, pp. xxiii-xxvi; לדיון ביקורתי בתפיסתו של אספוזיטו ראו Roberto Farneti, "The Immunitary Turn in Current Talk on Biopolitics: On Roberto Esposito's Bios", *Philosophy & Social Criticism*, 37:8, pp. 955-962

69. עדיין אין בנמצא תיאוריה מקיפה של תופעת המיליציות; הערות אלה מבוססות על עיון מתמשך בספרות העוסקת בסוגים השונים של כוחות לא סדירים שאני כולל במונח "מיליציה", וראו David Kilcullen, *The Accidental Guerrilla*, Oxford University Press, Oxford 2009, pp. 34-38

70. למעשה, זו המסקנה המשתמעת מטענתו של אורי בן אליעזר על כך שהמערכת הצבאית ויתרה על השלטון תמורת העמדת המלחמה כעיקרה של הפוליטיקה, וראו אורי בן אליעזר, דרך הכוונת: היווצרותו של המיליטריזם הישראלי, 1936-1956, דביר, תל-אביב 1995. כך עולה גם מן המחקר ההיסטורי שעסק במהלכים שקדמו למלחמה זו, וראו, למשל, גולני, תהיה מלחמה בקיץ, לעיל הערה 56, עמ' 351-393.

אינו האויב של המיליציה. אחרי הכול, המסתננים הם השכנים לשעבר שברחו, גורשו, הובהלו אל מעבר לגבול שהמלחמה יצרה ולא הורשו לשוב.

"מלחמת סיני", כפי שנקראה בישראל המלחמה שפרצה באוקטובר 1956, לפני שזכתה לכינוי "מבצע קדש", הייתה, כפי שאנחנו יודעים היום, קנוניה קולוניאלית שנועדה לאפשר לבריטים ולצרפתים להשתלט מחדש על תעלת סואץ, לאחר שהולאמה בידי נאצר בקיץ אותה שנה.⁷¹ מנקודת מבט זו, המלחמה מיצבה את ישראל ככוח אזורי שהמעצמות נדרשות להתחשב בו, באמצעות פוליטיקה של הסלמה שהביאה לעימות בין מדינות, בין השאר כדרך להפוך את בעיית הפליטים הפלסטינים לבעיה של המדינות שאליהן נפלטו.⁷² כמובן זה, דיין מבטיח בשני ההספרים מלחמה שלא יכול להיות לה סוף, משום שלעולם אינה מתנהלת במונחים הנכונים. את הפער בין המלחמה האמיתית ובין זו המדוברת בציבוריות הישראלית, כל בעלי האינטרסים מבקשים לנצל.

משפטי הסיום של ההספר לאורי אילן מתקרבים אל הסינתזה המגולמת בגוף המת הנושא את "משימת הביטחון של עמו". "ביטחון" הוא מונח שאמנם היה בשימוש כבר בתקופת היישוב, אך הוא שייך לתחומה של המדינה, לאגפים הרבים הממונים על ה"ביטחון": משרד הביטחון, שירות הביטחון הכללי, וכן הלאה. "ביטחון" הוא הצופן של האפראט הצבאי, מונח המצדיק את כל סוגי האלימות כאמצעי למניעת איומים על אותו ביטחון, הן ביטחון היחידים והן ביטחון הציבור, העם. אורי, כפי שמכנה אותו דיין לקראת סיום ההספר, נשא "על גופו הצעיר" את המשימה, והתוצאה ניכרת לעין. נשיאה במשימה פירושה, כפי שמבהיר דיין, מוות בפוטרנציה, מוות המושג במקרה זה באמצעות ניצחון הרצון על הגוף.

אין ספק שאלתרמן הזדהה עמוקות עם עמדה זו, כפי שניסח לא אחת בשירתו הלירית ואף חזר עליה בשירו "אורי אילן: שנה לנפלו בכלא דמשק" שנדפס כעבור שנה, ב-6 בינואר 1956, במדור "הטור השביעי":

– לְמָה, לְמָה לְמוֹת נִכְנַע? אֵיךְ הִדְבַּר
בְּיָדוֹ שֶׁל יְאוֹשׁ וַיִּפֵּל וְלֹא קָם?
לֹא לְמוֹת נִכְנַע הוּא. כִּי לֹא. כִּי גָבַר
עַל חַיֵּיו שְׂאֵהָב אֶהָבָם.

הוּא גָבַר עַל חַיֵּיו הָעֲזִים וּמְלָאִים
שֶׁנִּסְכּוּ בּוֹ מִנְעַר אֶת יִשְׂרָאֵל
עִם מְצוֹת הַחוּבָה הָעֲזָה כְּחַיִּים
וּקְשָׁה כְּקִנְיַת הָאוֹהֵב.⁷³

71. Avi Shlaim, "The Protocol of Sèvres, 1956: Anatomy of a War Plot", in David Tal (ed.), *The 1956 War: Collusion and Rivalry in the Middle East*, Frank Cass, London 2001, pp. 119-143

72. הדעה הרשמית על הסיבות והנסיבות שהביאו לפרוץ המלחמה שונה מאוד, כמובן, וראו למשל את הסברו המפותל למדי של שמעון פרס בתוך משה שמש ואילן טרואן (עורכים), מבצע קדש ומערכת סואץ 1956, המרכז למורשת בן-גוריון, שדה בוקר 1994, עמ' 132-139.

73. נתן אלתרמן, "אורי אילן: שנה לנפלו בכלא דמשק", דבר, 6 בינואר 1956, עמ' 2.

הגופה הכרוכה בשיר הופכת את הגוף לריאליזציה כמעט וולגרית של מה שמפויט בשירים. אין טעם להביא כאן את השיר כולו; הוא בוודאי אינו משירי הטובים של אלתרמן, והוא משתמש בניסוחים שהופיעו במלוא מורכבותם בשמחת עניים. אלתרמן, ביושרה אופיינית, מקדיש לא מעט מהשיר לתהייה, ובכך הוא מבקש להראות שהתאבדות אינה מעשה סביר בצבא סדיר, או, לפחות, שהיא מעשה הדורש תהייה עמוקה וחשבון נפש. תשובתו, לעומת זאת, מטרידה בבנאליות שלה: אורי אילן, לדבריו, היה "בן הארץ הזאת. / מבני משק שלה". בזמנו, משפט זה סיפק ככל הנראה הסבר: אם הוא בן הארץ וכן משק, מן הסתם הוא מוכן להקריב את חייו למענם, כפי שלמדנו לצפות מהמיתוסים של תש"ח. המשך ההסבר, לפיו אורי אילן "גבר על חייו", מתקרב לקביעתו של דיין, וכפל הפועל התנכ"י, "[...] אָהַב אֶהָבָם", מעיד על המאמץ להכחיש את האפשרות שהנער היה מעורער בנפשו וייתכן שמותו אינו אלא טעות מצערת. סיום השיר במשפט שהוא ספק תחינה ספק ציווי מדגיש את כוחה של השירה לכרוא מיתוס, להנכיח את הזיכרון ואת הקורבן: "לו אַתְּ שָׁמוּ תִזְפְּרִי, יִשְׂרָאֵל". וישראל, אכן, זוכרת את אורי אילן; על כך מעידים לא רק המחקרים העוסקים בדמותו ובמותו אלא גם מקומו בספרות העברית. לדמותו של אורי אילן חשיבות רבה להבנת הלחץ המכלה של החיים בחברה מיליטריסטית שבה מושגי הגבריות כרוכים במוות, וכיחוד לתיאור גורלם של גברים רגישים בתוך מערכת לחצים זו. דוגמא ספרותית מובהקת לכך יש בדמותו של אלון בספרו של יהושע קנז התנגבות יחידים (1986) – בן קיבוץ שאובחן בצבא כבעל "כושר לקוי" והוא משקר לאנשי הקיבוץ בדבר שירותו הצבאי ואינו מסוגל לקבל את עובדת שייכותו ל"לקויים".⁷⁴ התאבדותו אמנם אינה מאתגרת ומאזכרת את סיפור השבי אבל היא פועלת כהפרה של הז'אנר הישראלי שכינינו כאן "הנוסח הביטחוני", הז'אנר הדומיננטי בתרבות העברית לפחות מאז סוף שנות השלושים, כלומר מאז המרד הערבי וועדת פיל, מלחמת העולם השנייה, המאבק בבריטים ומלחמת 1948, ועד מלחמת יום הכיפורים, שלאחריה הוא נשאר מרכזי בייחוד כאובייקט לפירוק. למעשה, מה שמכונה "הקנון" של הספרות העברית החדשה, או "המרכז" שלה, הוא, בעיקרו של דבר, "הנוסח הביטחוני" – ספרות הנכתבת בדרך כלל בידי גברים המשויכים בדרך זו או אחרת לכוחות הביטחון ומספרים סיפורים הקשורים יותר או פחות לסוגיות ביטחוניות או לאינטריגה הביטחונית שעניינה סוכנים חשאיים, ריגול ופשע.⁷⁵ הדומיננטיות של "הנוסח הביטחוני" אמנם בולטת כבר בשנות הארבעים, אבל היא נעשית לעובדה ממסדית עם הקמת המדינה והשלטת השיח הביטחוני על סדר היום. כתבי העת קשת וסימן קריאה, לכאורה כתבי עת מודרניסטיים הנוטים לאוניברסליזם, הם דוגמא מצוינת לכך; בדיקה של הפרוזה העברית שהתפרסמה בהם מעידה על הדומיננטיות של "הנוסח הביטחוני" ושל מחבריו, מאהרן אמיר, דרך עמוס עוז, אברהם ב' יהושע, יצחק אורפז, חנוך ברטוב ויהודית הנדל, ועד עמליה כהנא כרמון, ישעיהו קרון, ראובן מירן, דויד גרוסמן ועוד.

74. יהושע קנז, התנגבות יחידים, עם עובד, ספריה לעם, תל-אביב 1986. לפרשת התקבלותו של הרומן ולקריאה מעמיקה בו ראו דרור משעני, בכל העניין המזרחי יש איזה אבסורד, עם עובד, תל-אביב 2006, עמ' 38–63, וכן גלזמן, הגוף הציוני, לעיל הערה 11, עמ' 221–235.

75. לדיון תיאורטי בתיאורים ספרותיים של האינטריגה הביטחונית מפרספקטיבה המשלבת קריאה מודרניסטית ופוסט-קולוניאלית ראו Allan Hepburn, *Intrigue: Espionage and Culture*, Yale University Press, New Haven 2005, pp. 3–25

בתוך "הנוסח הביטחוני", אורי אילן הוא פיגורה של התנגדות. דמותו של אלון בהתגנבות יחידים – ששמו מזכיר במידה רבה את השם אורי אילן – היא דוגמא לצד האפל של "הנוסח הביטחוני", של עיוות הציווי שהנחיל דיין בהספד עם החזרת הגופה. אם לא לבגוד פירושו להתאבד, הרי להתאבד פירושו לא לבגוד. לכן, ב"נוסח הביטחוני", האדם הרגיש נמחץ. מערך זה ניכר גם ביצירתו של עוז, בייחוד בדמותו של גדעון, המתאבד בסיפור "דרך הרוח", או בדמותו של יונתן במנוחה נכונה.⁷⁶ חשיבותה של פיגורה זו אינה רק בהעלאת רעיון ההתאבדות בשבי אלא בעיקר – ואולי דווקא – בהטמעת השבירות הפסיכולוגית בתוך מונחי הנאמנות והקורבן של "הנוסח הביטחוני". ההתאבדות היא גם מה שמאפשר לכן הדחוי להתקבל באהבה אצל האב בעל העין האחת. השיח של אלון בהתגנבות יחידים בנוי על מערך זה; כבר בראשית הספר הוא מסביר לחיילים שאינם עתידים להיות חיילים שהם אינם אלא צד הצל של הדבר האמיתי:

נגמרה התקופה של הג'ונקים. לא מתעסקים יותר בשטויות בצבא. כמו שהפסיקו לצחצח את הסמלים וכל זה. מאז שדיין נהיה רמטכ"ל, התחילו לבנות בארץ הזאת צבא של גברים. הורדת זקיף זה לא משחק. זה לא תרגיל שהמציאו בשביל לענות את הטרונים בבה"ד 4. כשהחברה מהסיירת יוצאים כלילות לעבור את הגבול, אסור להם להתגלות [...] כמו צללים הם עוברים בין הערכים. הם מכירים כל עץ וכל שיח. כל ואדי. וכשיוצאים לפעולה, הכול בנוי על הפתעה [...] אלה הנבחרים ביותר. בתפקיד סודי מעבר לגבול. פתאום הם נתקלים במישהו. הם חייבים לעשות לו הורדת זקיף. בשקט. בלי ענינים. לפני שהוא יצעק ויגלה אותם. זה הצבא האמתי. ולאט לאט כל הצבא יהיה ככה. כולם יהיו קרביים.⁷⁷

בדמותו של אלון מבטא קנז את השיח הביטחוני ששלט בשנות החמישים, וגיבורו, כמובן, הוא קיבוצניק. שיחותיו של אלון עם מיקי, המגלה אירוניה רבה כלפי תפיסת העולם המיליטריסטית של אלון, הן אלגוריה וביטוי לשיח שרווח אז בחברה הישראלית על המלחמה. אלון מזדהה עם דיין משום שהוא, דיין, מביא אל הצבא את ערכי המיליציה, ערכי הפלמ"ח, ודבריו של אלון כמו לקוחים מתוך הרצאותיו של וינגייט בעין חרוד.⁷⁸ בלב השיח של אלון מצויה תפיסה מיליציונית של המלחמה, אותה תפיסה שביטא אורי אילן במעשה ההתאבדות שלו ועיקרה ביטול ההבדל בין הצבא ובין החברה האזרחית. אמנם הבדל כזה קיים מעצמו, שהרי העולם מצוי מחוץ למחנה הצבאי, אבל האזרח הוא אזרח רק במידה שהוא, בין השאר, חייל בפוטנציה:

"[...] כל העם צריך להיות צבא, השיב אלון, "כל אחד צריך לקבל נשק ולדעת להשתמש בו. גם בחורות וילדים וזקנים. כולם. צריך לאמן את כל האנשים. שידעו להילחם. כל אחד יכול לתרום משהו. כל אחד צריך לתרום את השיא שלו. את שיא היכולת. לא רק בצבא ובמילואים. כל יום, ולא משנה אם הוא כושר קרבי או כושר לקוי או כושר מוגבל [...]"⁷⁹

76. עמוס עוז, "דרך הרוח", ארצות התן, עם עובד, תל-אביב 1975 (1965), עמ' 43-63; הנ"ל, מנוחה נכונה, עם עובד, ספריה לעם, תל-אביב 1982.
77. קנז, התגנבות יחידים, לעיל הערה 74, עמ' 26-27.
78. ראו "שמונה הרצאות של קפטן אורד צ'רלס וינגייט", בתוך הררי (עורך), חומת מגן, לעיל הערה 22, עמ' 85-101.
79. קנז, התגנבות יחידים, לעיל הערה 74, עמ' 28.

התגנבות יחידים הוא הדיון העמוק ביותר בספרות העברית על תרבות המלחמה, כפי שעוצבה בעשור הראשון של המדינה. דבריו של אלון, כמו המעשה של אורי אילן, מגלמים את תפיסת המלחמה במדינה שזה עתה קמה ואת יחסה אל החיילים, לפחות עד מלחמת יום הכיפורים. מפתיע אפוא ללמוד שפרשת אורי אילן הייתה עילה להצבעת אי-אמון בממשלה מטעם חירות, בטענה שהחיילים הופקרו לגורלם. שרת עצמו הופתע מהפרשה ואף הסתייג מהמדיניות הפיראטית למחצה שהנהיג דיין בצבא, ותשובתו משקפת את מלוא הטרגיות שבדמותו כראש ממשלה. בתגובה להצעת אי-האמון הוא מצא את עצמו, בניגוד למצפוננו, מצטט את ההספד של דיין, בשינויים קלים: "הצבא קיים למען הבטיח חיים לאומה אבל הוא אינו יכול להבטיח חיים אלה מבלי לסכן את חייו הוא – אבל אין למנוע סכנה להמוני העם מבלי שיחידים – ולפעמים הם רבים – יסתכנו".⁸⁰ שרת אמנם נמנע מלצטט במדויק את דיין, ובכך הוא מצליח להציל, ולו לרגע, את ההבדל בין "שלום" ל"מלחמה", אך הבדל זה בלאו הכי יקרוס אל מול המדיניות שמכתיב מי שמאמין שאין הבדל כזה.

השבת הגופה משדה הקרב היא מעשה שאין עמוק וחשוב ממנו. כבר באיליאדה מתואר פריאס, מלכה הגאה של טרויה, החומק אל מחנה האויב בלילה כדי להתחנן בפני אכילס ששייב לו את גופת בנו, הקטור. המפגש בין פריאס לאכילס הוא מהרגעים האיומים והיפים בקלסיקה של המערב.⁸¹ גם הגופה שהושבה מן הכלא הסורי היא טרגית, כמו זו של הקטור, הלכוד בין הנרקיסים העיוור של פאריס לרצינות התהומית של תפקידו – להגן על העיר.⁸² אורי אילן נשא על גופו, בגופו, הן את המשימה והן את ההתמודדות עם הכישלון בה, הנמדר על פי אידיאל שעבר זמנו וכבר באמצע שנות החמישים היה שריד למלחמה שהסתיימה אחרי ההפוגה הראשונה, באמצע 1948. למרות זאת, הערכים והאידיאלים של המיליציה, כפי שהתגבשו בפלמ"ח, המשיכו והונחלו, לעתים גם ברמות שונות של ציניות, לדורות של תלמידים, חיילים ואזרחים. חיוכו הציני של דיין, כעין פאריס מודרני, מתעקש לטשטש את ההפרדה בין המשחקים שהאלים משחקים ובין הרצינות התהומית של האנושי, כפי שכל אלה מתגלים, ברורים לעין כול, בגופה של אורי אילן, שאל "גוויתו הקרה" צמוד פתק. "לא בגדתי" הייתה זעקתו האחרונה של אורי אילן, אומר דיין ומשמיט, כפי שהתרבות העברית כולה נוטה להשמיט, את התוספת החשובה – "התאבדתי". אמנם הדבר נרמז בעצם נוכחותה של הגופה, אלא שההספד תפקידו בדיוק זה – להפוך התאבדות ואמללה למעשה גבורה. למעשה דיין רומז, אפילו קובע, שלחייל העברי, כל מעשה פרט להתאבדות הוא סוג

80. דבריו אלה של שרת רחוקים מאוד מלייצג את דעתו, כפי שעולה מפרקי יומנו העוסקים בפרשת אורי אילן והנוגעים ללב בכנותם. שרת התיישר בשל חוסר האחריות שבשליחת החמישה למשימתם בשטח סוריה; הוא הניח שאורי אילן נשבר ראשון בחקירה והתאבד בשל ייסורי מצפון, לאחר שנקלע לסיטואציה שלא היה בכוחו להתמודד עמה, וראו משה שרת, יומן אישי, לעיל הערה 52, יום ה, 13 בינואר 1955; לפי שרת, אורי אילן ניסה ככל הנראה להוביל את החוקרים אל מכשיר ההאזנה ולפוצץ אותו, אולם ספק אם יש ממש בדברים אלה, שהרי אותה טענה עצמה הועלתה אחר כך בנוגע למוזס וליעקבי.

81. הומרוס, איליאדה, מיוונית: שאול טשרניחובסקי, עם עובר, תל-אביב 2002, שיר עשרים וארבעה ("פדיון הקטור"), עמ' 568-598.

82. ראו Simone Weil and Rachel Bepaloff, *War and the Iliad*, trans. Mary McCarthy, New York Review Books, New York 2005, pp. 43-50

של בגידה. קביעה זו היא שיאו של המהלך בהספד, ולאחריו לא נותר אלא להרכין שוב את הדגל בפני אותו חייל עברי.

1

באמצע יוני 1973 נערכה קבלת פנים לטייסים שנפלו בשבי הסורי בעת מלחמת ההתשה. במהלך האירוע, ששודר ברדיו, נשא משה דיין, שר הביטחון מזה שבע שנים, נאום קצר שניכר בו שלא הוכן מראש. הנאום הוקדש כולו לאורי אילן, האיש שהתאבד בשבי – בשונה מן הטייסים ששבו מן השבי.⁸³ המחשבה על המסר שביקש דיין להעביר לפדויי השבי היא מצמררת; קשה להימנע מן התחושה שהוא נוזף בהם במובלע ומעמיד לפניהם את הישרדותם בשבי, את שייבתם, כמחדל שאולי ניתן למחול עליו, אך מן הראוי להזכיר להם שהיו שבחרו בדרך אחרת. טענתו לפיה הוא מזכיר את הדבר משום שאורי אילן היה השבוי הראשון בסוריה אינה אמינה, וגם אינה נכונה, וודאי שאינה לב העניין.⁸⁴

תקופת כהונתו של דיין כשר ביטחון הייתה התקופה הרצופה הארוכה ביותר של כהונת שר במשרד זה בתולדות מדינת ישראל, מ-5 ביוני 1967 ועד 3 ביוני 1974.⁸⁵ מלחמת ההתשה על ניהולה הכושל, אי-המוכנות למלחמת יום הכיפורים וניהולה הכושל אף הוא – כל אלה היו בתחום אחריותו. הקונספציה האמיתית הייתה כאמור המחשבה שגם אם הערכים יפתיעו, גם אם יעזו לתקוף, הם עדיין יהיו ערכים, וחיילינו עדיין יתאבדו על כל שעל, לא ייסוגו מחפירות חייהם, וקונספציה זו אכן הוכיחה את עצמה במידה רבה: "נְעַרֵי הַצָּבָא", כפי שכינה אותם אלתרמן בשירו על אורי אילן, הם שהצילו את המלחמה והפכו בסופו של דבר את המערכה על פיה – מתבוסה צבאית לניצחון צבאי. אל מול אפשרות הכישלון דמיין דיין את עצמו, ואת המדינה כולה יחד עמו, כמעין אורי אילן בכלא הסורי; בדמיונו, מתקפה מוגבלת הפכה ל"מלחמה על ארץ-ישראל". "חשבנו שהוא, אלתרמן, מבטא אותנו [...] אולם האמת היא, כי הוא לא ביטא את רגשותינו אלא עיצב אותם, יצרם, הוא היה הקול ואנחנו ההד", כך כתב דיין בהקדמה הקשה לקריאה למגש הכסף, מבחר משירי אלתרמן שהוגש ביום הזיכרון תשל"ד "בהוקרה למשפחות חללי ישראל", ובהן משפחת-שלי. למשפחות החללים הסביר דיין את מה שספק אם יכלו לקבל – ש"המוות אינו סוף הלחימה אלא שיאה, והואיל ולחימה הינה חלק ולעיתים אף מלוא החיים, הרי גם המוות עצמו, כאשר הוא שיא הלחימה, איננו החידלון של החיים, אלא ביטויים במלוא עוצמתם".⁸⁶

83. לנאום של דיין ראו <http://www.youtube.com/watch?v=SdghdosuxjM>.

84. כאשר לראשוניות, אורי אילן נפל בשבי עם ארבעה חיילים נוספים, והיו גם שבויים ואסירים אחרים שלא הוכרו על ידי המדינה ככאלה. הדבר עדיין לא נחקר לעומקו, וראו יחזקאל המאירי, שבויי סוריה: סיפורם של ישראלים בצינוק סורי, עם עובד, תל-אביב 1966. ודאי יש משמעות לכך שספרו של המאירי הודפס בחמש מהדורות ואף ראה אור באנגלית בשנת 1969.

85. רבין כיהן שנים רבות יותר כשר ביטחון, אך בשלוש קדנציות לא רצופות: 1988-1984 ו-1988-1990, ושוב בשנים 1992-1995.

86. נתן אלתרמן, מגש הכסף, מבחר שירים, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, תל-אביב 1974, עמ' 7-5.

הקורא את האוטוביוגרפיה של דיין, אבני דרך, נדהם במיוחד מן הפרקים המוקדשים למלחמת יום הכיפורים והעוסקים בפרטים שוליים – מה שאינו מעיד על הומאניות דווקא אלא על אובססיה. דבר זה ניכר במיוחד בתיאור הנעשה במעוזים: "החלק המדכא ביותר בקרבות המעוזים היה הכניעה וההתמסרות לשבי" כותב דיין,⁸⁷ אף על פי שאין ספק שידע שרבים מן החיילים נשבו או נפלו בניסיונות לא שקולים לחלצם, או בקרבות לא פחות אומללים כמו הניסיון לכבוש את העיר סואץ בשעותיה האחרונות של המלחמה.⁸⁸ גם את קריאתיו ההיסטריות של גורודיש בקשר ("תזרקו אותם מהמעוזים") וגם את ה"דילוגים" של דיין במסוק כדי "להיות במקום", כאילו להווייה, לעצם נוכחותו הגופנית, יש איזו מאגיה מלחמתית, אפשר וצריך לייחס לכך שמרבית המפקדים הניחו שהמלחמה היא מופע חזרתי של 1948. אכן, בזיכרונותיו דיין משווה שוב ושוב את מלחמת 1973 למלחמת 1948, אבל את השבויים, את הניסיונות להחזירם מן השבי, את שובם ארצה, הוא אינו מזכיר כלל.

אותה הקונספציה, אך מכיוון אחר, מצויה ביצירה היומנית היפה מאוד של נחום ורבין, "האופציה של הדוקטור", שהועלתה כבלוג לקראת שנת הארבעים למלחמה.⁸⁹ ורבין, רופא במילואים, היה עם פרוץ המלחמה במעוז "המזח", והוא מתאר בלשון עניינית אך לא נטולת יופי ובפרטים מלאי מחשבה את תהליך הנפילה בשבי – שלו ושל אנשי המוצב. לדבריו, ביום השלישי של המלחמה, בעודם מוקפים במצרים, דלים באמצעי לחימה ובציוד רפואי וללא כל הצדקה קרבית להישאר במקום, פנה ורבין אל הפיקוד, בלא ידיעתו של מפקד המוצב, בבקשה להיכנע. שר הביטחון עצמו הודיע למפקד שיקבל תשובה בתוך ארבעים ושמונה שעות, וזאת כאשר במוצב נותרה תחמושת ליום לחימה אחד בלבד. ורבין יזם את הפנייה בעיקר משום שמפקד המוצב הזדהה עם מה שהתברר אחר כך כעמדתו של שלמה להט (צ'יץ') בדיון בפיקוד הגבוה, לפיה מעוז "המזח" הוא סמל, ולכן על חייליו למות ולא להיכנע, מחשש ל"דמורליזציה בעם". בראייה לאחור, "האופציה של הדוקטור", כפי שהיא מכונה בזיכרונותיו של ורבין, היא מחשבה הגיונית של קצין בצבא סדיר הפועל בנסיבות שברור בהן שבמותו ובמות חבריו אין כל תועלת צבאית. ברוח זו הוא גם תדרך את אנשי המעוז לפני כניעתם והצליח במידה רבה לצמצם את "האזור האפור" שבין כניעה לשבי ולהבטיח את שלומם בתהליך הכניעה. אבל גם ברגע האחרון התקומם דיין נגד רעיון הכניעה, כפי שמספר ורבין ביומן: "13.10.1973, שבת, בשעה 10.39 נרשם בפרוטוקול יומן המבצעים של אוגדה 252: 'יש מהומה מסכיב הכניעה של המזח. אומרים ששר הביטחון לא מסכים לכניעה'".⁹⁰ דיין, נאמן לקונספציה ולאובססיה, לא יכול לוותר, ולמעשה הוא ניסה לשכנע את המפקד "לא להיכנע", מבלי להורות לו במפורש "לעשות מעשה אורי אילן".

87. דיין, אבני דרך, לעיל הערה 39, עמ' 585.

88. דיין, כמוכן, אינו מקבל על עצמו את האחריות להוראה זו ומייחס אותה ל"פיקוד דרום", וראו שם, עמ' 666. לתמונה מצמררת של הקרב והשפעתו על המשתתפים בו ראו קרב אחד יותר מדי, בימרי: יואל שרון, ישראל 2013, 90 דקות.

89. ראו <http://drwerbin.wordpress.com/>.

90. שם.

אורי אילן הוא יותר מאשר "אחד נְעָרֵי הַצֶּבֶא"; הוא רגע מְפָנָה בתפיסת החייל העברי. החייל העברי, אותו נתין קולוניאלי המשרת בצבא הבריטי, שעלול בהחלט ליפול בשבי ואף אינו מרגיש צורך להתנצל על כך, נעשה בידי דיין ואלתרמן לפלמ"חניק, איש מיליציה הנלחם את המלחמה המרה והאכזרית על הבית בראשית מלחמת תש"ח. גם אברם, גיבור ספרו של דויד גרוסמן אשה בורחת מבשורה, הוא קורבן של התפיסה הזאת. אורה, אילן ואברם נפגשים בימים שלפני מלחמת ששת הימים וסיפורם מגיע עד מבצע חומת מגן, ומבחינה זו, הרומן הוא מעין סיכום, אפופיאה של "הנוסח הביטחוני", שהוא בהכרח טרגי. אברם נפל בשבי במלחמת יום הכיפורים, לאחר שיצא לשמירה במעוז במקום חברו אילן. לאחר המלחמה מקים אילן משפחה עם אורה, ואפילו בשמם, אורה ואילן, השניים הם מעין פיגורה הפוכה ומורכבת של אורי אילן, הצד המואר של השבוי, של אברם, שלא התאבד בכלא אבל עם חזרתו מהשבי הוא אומר לאורה באמבולנס המסיע אותו מהמטוס לבית החולים: "חבל שלא הרגו אותי".⁹¹ גופו השב של אברם שבור ורצוץ, וההתעללות בו מתוארת במעין עונג לשוני מזוכיסטי. זו לא תמונת מציאות אלא ריאליזציה של פיגורה, של דימוי הסטאלג, מה שאורי אילן דמיון שהיו עושים לו, מה שהתרכות דמיינה שעשו לו:

כשהרעיבו אותו והצמיאו ומנעו ממנו שינה והעמידו שעות רצופות בשמש וכלאו למשך יממות בצינוק עמידה, ועקרו זו אחר זו את ציפורני ידיו ורגליו, ותלו אותו בידיו אל התקרה והצליפו בכפות רגליו באלות גומי וחיברו חשמל לאשכיו ולפטמותיו וללשונו, ואנסו אותו.⁹²

אברם, שדמותו מבוססת בין השאר על "הקב"ר המזמר", עמוס לוינברג, חייל המודיעין הידען ממוצב החרמון שמפקדו, יואל בן פורת, הצטער שלא נהג כאורי אילן, הוא מי ששיבתו אינה שיבה, שכן, כפי שראינו, רק המת יכול לשוב באמת.⁹³ הדימוי של ההתעללות הגופנית בשבי מזוויע, ואף על פי שכל הדברים המדומיינים אולי קרו, מעדויות של שבויים עולה שהעינויים הגופניים הם לאו דווקא הכלל, ובכל מקרה, העינוי הקשה ביותר הוא דווקא הבידוד.⁹⁴ גרוסמן, שהוא אחד הכותבים המרכזיים של "הנוסח הביטחוני", מרמה שבי שיש בו הרבה מן הריאליזם אבל גם לא מעט מן הפנטזיה על שביו של אורי אילן. הנפילה בשבי נתפסת כאקט של בגידה – אמנם מורכב, אבל בגידה. אפילו ההליכה של אורה ואברם בשביל ישראל היא מעין היפוך של ההליכה האלתרמנית-הפלמ"חניקית, ההליכה המנכסת את הארץ, הנקשרת

91. דויד גרוסמן, אשה בורחת מבשורה, הספריה החדשה, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב 2008, עמ' 195.

92. שם, עמ' 193.

93. ראו משה זונדר, סיירת מטכ"ל, כתר, ירושלים 2000. גרוסמן עצמו שירת כקצין ביחידת המודיעין 8200 ובין השאר היה אחראי להפקת סרט על היחידה במלחמת יום הכיפורים.

94. Francine Segovia et al., "Optimism Predicts Resilience in Repatriated Prisoners of War: A 37-year Longitudinal Study", *Journal of Traumatic Stress*, 25:3, 2012, pp. 330-336

אליה ברגליים; הליכתם של אורה ואברם היא הליכה של התרה ופרידה, אולי גם הפרידה הסופית מן "הנוסח הביטחוני" – תהליך שבמידה זו או אחרת של אמביוולנטיות מאפיין את יצירתו של גרוסמן מראשיתה.⁹⁵

אורי אילן, "החייל העברי", הוא סינתזה של תרבויות מלחמה – סינתזה שתהיה לעובדה פוליטית ב-1956, כאשר המלחמה תיעשה למטרתה של הפוליטיקה. זה הרגע שבו "החייל העברי" ייעשה ל"חייל ישראלי" והרגל של הצבא ייעשה לדגל המדינה – ולהפך. הגופה של אורי אילן, הדברים שהיא מגמגמת באמצעות הפתקים ומה שנאמר עליה מעל הקבר – כל אלה חושפים שיח המתרחש באינספור זירות, מעל דפי העיתונים ועל במת הכנסת, בתנועות הנוער, בספרים, בבתים ובכל אותם המקומות שבהם יש תפקיד לפיגורות של המלחמה. בסוף מארס 1956, עם שובם של ארבעת חברי החוליה מן השבי, הורה דיין להעמיד לדין את מאיר מוזס, שהיה הקצין היחיד בחוליה, ואת מאיר יעקבי, המפקד בפועל של החוליה, באשמת מסירת סודות לאויב; יעקבי הואשם גם בכניעה. שניהם נמצאו אשמים במסירת סודות ושחררו מהצבא; מוזס אף איבד את דרגות הקצונה. יעקבי נהרג זמן קצר אחר כך בקרב המיתלה, כמה שנראה כאקט אוברדני, וקיבל חנינה אחרי מותו. למוזס הושבו דרגות הקצונה לאחר מלחמת 1967 והוא קיבל חנינה ב-2005. את ד"ר ורבין ביקשו להעמיד לדין, וכך גם את עמוס לוינברג.⁹⁶ משום-מה, מפקדים לעולם אינם חושבים שעליהם מוטלת אחריות דומה, ואולי אף גדולה בהרבה. בזיכרונותיו סיפר דיין על ההפגנות אחרי המלחמה ועל כך שביציאתו משיבת הממשלה, "אישה צעירה – כנראה אמו או אשתו של חייל שנפל – צעקה לעברי רוצח! הרגשתי כאילו סכין נתקעת בלבי. ידעתי שאף פעם אחת בחיי לא החלטתי לעשות פעולה צבאית שאני עצמי איני מוכן להשתתף בה".⁹⁷ אין מה להתעכב על פיסת מאצ'ואיזם זו; הדברים ברורים, אם כי סביר להניח שאת מה שעשה אורי אילן, הוא וצ'יץ' וכל המפקדים האחרים לא היו מוכנים לעשות. אורי אילן היה "חייל ישראלי", לא "חייל עברי", ויותר משהתאבד, הוא נהרג בידי תרבות כוזבת. הוא אולי לא בגד באיש פרט לעצמו, אך כמו רבים אחרים, הוא נבגד בידי האיש בעל העין האחת, שלא רצה ולא ידע לומר את האמת. פוליפמוס הקיקלופ, פיו הרעב של "הנוסח הביטחוני", מסיים ללעוס כמה מהחברים, ובמתק שפתיים מעניק לשום איש ולנו מתנה: לאכול אותנו אחרונים.

95. בכך הסתיים תהליך שראשיתו בסיפור הראשון של גרוסמן, "חמורים", שראה אור בחוברת סימן קריאה, 13-12, 1981, עמ' 207-243.

96. על קבלת הפנים שציפתה ל"קב"ר המזמר" ראו Nachman Ben-Yehuda, *Betrayal and Treason: Violations of Trust and Loyalty*, Westview, Boulder, Colo. 2001, pp. 294-296

97. דיין, אבני דרך, לעיל הערה 39, עמ' 727.



חיילים מצרים, מבואות העיר סואץ, 1974 (צילום: מיכה בר-יעם).